

Bijdragen

Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen

Wij denken niet dat de waarheid geweld aangedaan wordt door te stellen dat de interesse voor het demografisch onderzoek de laatste jaren een ongeëvenaarde opbloei kent. De bewustwording van de ontwikkelingsproblematiek in de derde wereld, waar de ongeremde bevolkingsaan-groei tot onoplosbare moeilijkheden schijnt te leiden, heeft hiertoe in niet geringe mate bijgedragen.

Indirekt heeft deze belangstelling ook stimulerend gewerkt op de ontwikkeling van de historische demografie¹. In menig opzicht worden in het verleden immers vergelijkbare situaties onderkend die er kunnen toe bijdragen om de aktuele evolutie beter te begrijpen en (of) te verklaren.

Het ligt nochtans geenszins in onze bedoeling in dit artikel een exhaustieve opsomming op te nemen van al de publikaties die tijdens de laatste decennia aan de bevolkingsevolutie en -samenstelling in Vlaanderen werden gewijd.

1. Dit blijkt alvast uit het feit dat tijdens de laatste 20-30 jaar meer dan 200 demografische bijdragen werden uitgewerkt voor Vlaanderen. Hierbij wordt dan nog niet eens rekening gehouden met de talrijke lokale monografieën die eveneens uitvoerig ingaan op de bevolkingsproblematiek.

Voor een dergelijk overzicht volstaat het trouwens te verwijzen naar de bestaande lopende en gespecialiseerde bibliografieën. Belangrijker leek ons daarentegen het groeperen van enkele van de voornaamste resultaten die uit een dergelijke disparate literatuurlijst kunnen afgeleid worden². Vrij spoedig wordt het namelijk duidelijk dat tot hertoe in feite nog maar weinig systematische en doelgerichte opzoekingen werden doorgevoerd. Ook al lijkt de interesse voor deze discipline algemeen aanvaard, een echte leidraad in het onderzoek kan slechts uitzonderlijk worden opgemerkt. Men kan zich in vele gevallen zelfs moeizaam van de indruk ontmaken dat een aantal opzoekingen eerder «toevallig» tot stand kwamen. Het aantreffen van een ogenschijnlijk interessant archiefstuk vormt nog al te dikwijls het uitgangspunt voor een vluchtig artikel of een louter descriptieve voorstelling van het bronnenmateriaal in een of ander tijdschrift. Het uitwerken van diepgaande analyses alsook het toepassen van specifieke (demografische) interpretatietechnieken komt daarentegen nog al te zelden voor. In die optiek zou het dan ook meer dan wenselijk zijn dat een nauwere samenwerking gerealiseerd wordt tussen de diverse geïnteresseerden en dit kunnen dan zowel ervaren «amateurs» zijn als beroepshistorici, sociologen en demografen. Een gelijkaardige oproep tot samenwerking dringt zich trouwens op t.a.v. de talrijke archiefbezoekers die zich

2. Ook in het notenapparaat zal nooit naar volledigheid worden gestreefd. Doorgaans kunnen wij ons beperken tot een summiere omschrijving van de voornaamste bijdragen.

Voor wat de afbakening van de bestudeerde periode betreft, moet vooraf worden opgemerkt dat de aandacht vooral zal worden toegespitst op de 16e-19e eeuw. Al te weinig «betrouwbare» inlichtingen zijn immers beschikbaar voor de voorgaande eeuwen. Graag signaleren wij nochtans dat thans een systematische bewerking van de (demografische) tellingen voor de late middeleeuwen in voorbereiding is aan de Rijksuniversiteit te Gent o.l.v. Prof. W. Prevenier.

uitsluitend voor genealogische opzoekingen interesse- ren. Het uitwerken van een volledige en gedetail- leerde afstamming voor één bepaalde familie bevat uiteraard reeds talrijke waardevolle demografische in- lichteningen. Door het samenbundelen van dergelijke overzichten per periode en overeenkomstig bepaalde socio-professionele aanvullingen, behoort het immers tot de mogelijkheden om tot een gefundeerde bena- dering van de gedragspatronen in het verleden te komen³. Ook hier zou m.a.w. het isolement van de individuele vorser moeten doorbroken worden. Aan- gewezen is een kollektieve behandeling van de ba- sisgegevens door een gekoördineerd onderzoek van genealogen, (beroeps)historici en allerlei specialisten uit andere disciplines.

Het tot stand komen van een dergelijke samenwer- king zou meteen voor gevolg hebben dat de huidige achterstand in het demografisch onderzoek, meer be- paald dan in vergelijking met de toestand in Frank- rijk en Engeland, in een relatief korte tijdspanne te overbruggen valt. Ook in de buurlanden is men trouwens veelal op kollektieve opzoekingen aangewe- zen. Dit geldt dan evenzeer voor het uitwerken van zogenaamde gezinsrekonstrukties als voor het syste- matisch verwerken van (fiskale) tellingen en status animarum die voor het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw bewaard zijn.

Met de bedoeling deze oproep tot samenwerking enige kracht bij te zetten en om reeds tot een gedeel- telijke samenbundeling te komen van de talrijke in- dividuele inspanningen die tot hiertoe werden gele- verd, hebben wij alvast een poging ondernomen om

3. Zie o.m. J. HANNES, «Genealogisch onderzoek in de XIXe en XXe eeuw», in «*Vlaamse Stam*», I, 1965, pp. 75-80 ; J. MERTENS, «Genealogie, geschiedenis en wetenschap», *ibidem*, VI, 1970, pp. 1-9.

enkele karakteristieken van het demografisch verloop in Vlaanderen vast te leggen. Doorheen ons exposé hopen wij tevens enkele krachtlijnen aan te duiden die tot op zekere hoogte richtinggevend kunnen zijn bij verdere opzoekingen. Overeenkomstig de aard van het bronnenmateriaal zal hierbij achtereenvolgens worden ingegaan op de ontleding van de momentane of statische en de dynamische of lopende bronnen. Vooraf dient nochtans gesteld dat in het kader van dit artikel slechts weinig aandacht zal besteed worden aan specifieke benaderingen zoals bijvoorbeeld de gezinsrekonstrukties. Een gedetailleerd overzicht van de recentste inzichten die in dit verband werden verwezenlijkt, werd eerder reeds besproken in het «Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis»⁴. Gelijktijdig werden er de voornaamste facetten m.b.t. de huwelijks- en vruchtbaarheidstransitie belicht. Slechts terloops zal verder ook de studie van de mortaliteit worden besproken⁵. Ook in dit verband zou immers een verder doorgedreven onderzoek van de «vital statistics» noodzakelijk zijn om tot meer gefundeerde besluiten te komen.

Een essentiële faktor in het demografisch onderzoek, althans voor wat het belichten van de externe facetten van de evolutie betreft, houdt in dat betrouwbare benaderingen van het globale bevolkingscijfer moeten bekend zijn. Over het algemeen stelt

4. C. VANDENBROEKE, «Karakteristieken van het huwelijks- en vruchtbaarheidspatroon in Vlaanderen en Brabant, 17e-19e eeuw», in «Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis», II, afl. 5, 1976.

5. Volledigheidshalve kunnen we trouwens aanstippen dat de studie van de mortaliteit voor wat het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw betreft, met heelwat bijkomende moeilijkheden gepaard gaat. Zowel in de parochieregisters als in de burgerlijke stand werd immers het registreren van overlijdens tot vóór het midden der 19e eeuw doorgaans minder nauwkeurig doorgevoerd.

dit uitgangspunt reeds enkele fundamentele problemen, daar tot vóór de 19e eeuw slechts weinig preciese omschrijvingen voorkomen in Vlaanderen. Enigszins gunstiger wordt de situatie vanaf de Franse overheersing. Ook hier kan nochtans in menig opzicht aan de volledigheid en de betrouwbaarheid van de eerste tellingen worden getwijfeld. Dit blijkt o.m. reeds uit de frekwentie waarmee afgeronde cijfers voorkomen. Specifiek voor Oost-Vlaanderen (Schelddepartement) zou aldus in 1792 in 22 % van de gemeenten het bevolkingscijfer op nul eindigen, terwijl dit vanaf 1806 met 10,5 % een meer aannemelijke frekwentie gaat aannemen⁶.

Het belangrijkste bezwaar t.a.v. de meeste tellingen die tijdens het Ancien Regiem doorgevoerd werden, betreft evenwel het partieel karakter van de gegevens en dit als gevolg van de fiskale, sociaal-ekonomische, religieuze (of) militaire overwegingen die aan de basis lagen⁷. Om hun beperktheid zullen deze dan ook doorgaans als zogenaamde bevolkingstellingen («dénombrements») aangeduid worden. Hiertegenover staan dan de moderne, globale volkstellingen («recensements») die vooral sinds het midden der 19e eeuw werden uitgeschreven. Hierbij is namelijk een zo juist mogelijke opgave van het totaal aantal inwoners, ingedeeld volgens bepaalde categorieën (leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, beroep) het primair en welomschreven doel. Vandaar ook trouwens een bepaalde periodiciteit (5-10 jaarlijks), terwijl voor vroegere eeuwen alle tellingen eerder okkasideel werden

6. Deze tellingen worden bewaard op het Rijksarchief te Gent (R.A.G.), in het fonds Schelddepartement en (of) in het provinciaal archief. Een globaal overzicht der tellingen is verder aanwezig op de «Archives Nationales» te Parijs, onder de nummers F20-21, 30, 32-33 en 325.

7. Cfr. R. MOLS, «Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle», Gembloux, 1954-56, passim.

doorgevoerd. Dit sluit echter niet uit dat soms zeer gedetailleerde inlichten worden aangetroffen in de «libri status animarum». Het gelijktijdig voorkomen van globale bevolkingscijfers en partiële benaderingen zal bovendien in een aantal afgeleide gevallen toelaten om een approximatieve rekonstruktie uit te werken met behulp van een aangepaste reductiecoëfficiënt. Steeds moet hierbij nochtans rekening worden gehouden met eventuele variaties in tijd en ruimte alsook met bepaalde aanpassingen als gevolg van een verschillend sociaal milieu. Een veel gebruikte veralgemening berust aldus op aanduidingen m.b.t. het aantal huishoudingen en (of) huizen. Laatstgenoemde omschrijving lijkt nochtans moeilijker hanteerbaar gezien de enorme contrasten m.b.t. de frekwentie van het samenwonen⁸. Dit geldt dan meer bepaald voor de stedelijke centra waar het samenbetrekken van woningen soms vrij hoge afmetingen kon aannemen. Bepalend hierbij was dan o.m. de functie van de stad, de capaciteit van de bestaande woningen en de eventuele mogelijkheid tot verbouwen bij een tijdelijke bevolkingsexpansie.

Belangrijker dan een weergave van de woondichtheid per huis zijn evenwel de gemiddelden per gezin of huishouden. In onderstaande tabel hebben wij deze verhoudingen samengevat voor de 16e-19e eeuw. De omrekeningen voor het platteland, die per tienjaarlijkse periode werden opgenomen, kunnen evenwel in sommige opzichten al te zeer beïnvloed zijn door bepaalde toevallige omstandigheden. Om dergelijke bezwaren zoveel mogelijk te ondervangen,

8. Een typisch voorbeeld in dit verband werd o.m. belicht door C. DE RAMMELAERE, «Een haardtelling te Oudenaarde in 1540. Een demografische bron?», in «Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», 1967, pp. 81-84.

werd een verdere groepering van de basisgegevens uitgewerkt per periode van 30-50 jaar⁹.

*Dichtheid per huishouden in Vlaanderen, 16e-19e eeuw*¹⁰

	Platteland	aantal lokaliteiten	Plattel.
1550-59	4,29	7 2e helft 16e eeuw	4,21
1580-89	3,71	1 1e helft 17e eeuw	5,35

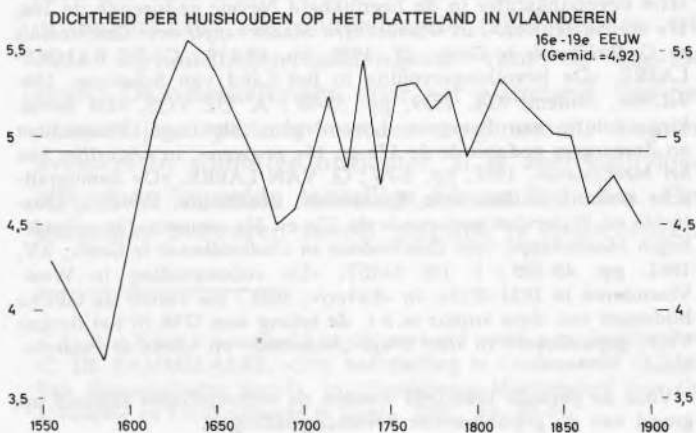
9. Per lokaliteit en per periode werd vooraf steeds de bezetting per huishouden berekend. Nadien werd op basis van deze resultaten het rekenkundig gemiddelde weerhouden.

10. Het zou ons te ver leiden steeds de bronvermelding of de herkomst van deze verhoudingen aan te stippen. Enkele van de belangrijkste bijdragen die hiertoe geraadpleegd werden, kunnen niettemin worden vermeld. Het betreft o.a.: J. DE BROUWER, «*Demografische evolutie van het Land van Aalst, 1570-1800*», Brussel, 1968 (uitgave Pro Civitate, nr. 18). Voor meerdere lokaliteiten waren door deze auteur voorheen reeds enkele summere overzichten opgenomen in het «*Land van Aalst*»; J. DE BROUWERE, «*Les dénombremens de la châtellenie d'Audenarde, 1469-1801*», in «*Handelingen Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*», CIII, 1938, pp. 513-540; D. DALLE, «*De volkstellingen te Veurne en in Veurne-Ambacht op het einde van de zeventiende eeuw*», ibidem, CXX, 1955, pp. 1-34; id., «*De volkstelling van 1697 in Veurne-Ambacht en de evolutie van het Veurnse bevolkingscijfer in de 17e eeuw*», in «*Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge*», 90, pp. 97-130 en 91, pp. 18-54; H. RONSE, «*De volkstelling van 1697 in de kasselrij Veurne*», Handzame, 1973; P. DEPREZ, «*Het bevolkingscijfer in de heerlijkheid Nevele gedurende de 16e, 17e en 18e eeuwen*», in «*Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*», IX, 1955, pp. 49-119; C. DE RAMMELAERE, «*De bevolkingsevolutie in het Land van Schorisse, 1569-1796*», ibidem, XIII, 1959, pp. 53-98; A. DE VOS, «*De bevolkingsevolutie van Evergem, Lovendegem, Sleidinge, Waarschoot en Zomergem gedurende de 17e en 18e eeuwen*», in «*Appeltjes van het Meetjesland*», 1957, pp. 5-76; G. VAN LAERE, «*De demografische evolutie in Assenede, Bassevelde, Boekhoute, Ertvelde, Oosteeklo en Watervliet gedurende de 17e en 18e eeuwen*», in «*Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*», XV, 1961, pp. 49-105; J. DE SMET, «*De volksopstelling in West-Vlaanderen in 1814-1815*», in «*Biekorf*», 1928; zie verder de talrijke bijdragen van deze auteur m.b.t. de telling van 1748 in het Brugse Vrije, gepubliceerd in «*Het Brugs Ommeland*» en «*Rond de Poldertorens*».

Voor de periode 1840-1904 werden de verhoudingen afgeleid op grond van de gepubliceerde bevolkingstellingen.

	Platteland	aantal lokalityten		Plattel.
1610-19	5,09	6	1670-99	4,59
1630-39	5,50	3	1700-29	4,88
1640-49	5,39	3	1730-59	4,87
1670-79	4,80	3	1760-89	5,26
1680-89	4,50	1	1790-1820	5,25
1690-99	4,59	106	1840-70	4,88
1700-09	4,87	20	1875-84	4,78
1710-19	5,23	2	1895-1904	4,50
1720-29	4,82	6		
1730-39	5,44	3		
1740-49	4,73	18		
1750-59	5,29	3	vóór 1600	4,07
1760-69	5,31	3	1600-50	5,03
1770-79	5,18	3	1650-1700	4,57
1780-89	5,26	14	1700-50	4,32
1790-99	4,88	42	1750-1800	4,50
1810-19	5,33	ca. 240	1800-20	4,47
			1840-70	4,70
1840-49	5,02	ca. 560	1880-1900	4,40
1850-59	5,01	ca. 560		
1860-69	4,62	ca. 560		
1875-84	4,78	ca. 560		
1885-1904	4,50	ca. 560		

Steden

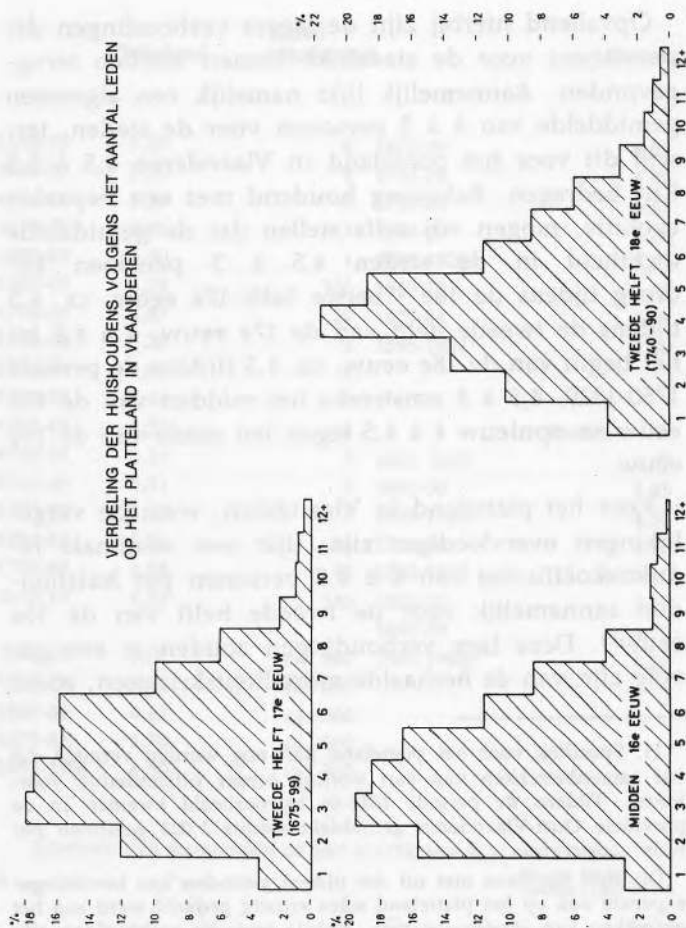
Opvallend hierbij zijn de lagere verhoudingen die permanent voor de stedelijke kernen worden teruggevonden. Aannemelijk lijkt namelijk een algemeen gemiddelde van 4 à 5 personen voor de steden, terwijl dit voor het platteland in Vlaanderen 4,5 à 5,5 kan bedragen. Rekening houdend met een bepaalde evolutie, mogen wij zelfs stellen dat de gemiddelde dichtheid in de steden 4,5 à 5 personen bedroeg tijdens de 16e - eerste helft 17e eeuw, ca. 4,5 tijdens de tweede helft van de 17e eeuw, 4 à 4,5 bij het begin van de 18e eeuw, ca. 4,5 tijdens de periode 1750-1820, 4,5 à 5 omstreeks het midden van de 19e eeuw en opnieuw 4 à 4,5 tegen het einde van de 19e eeuw.

Voor het platteland in Vlaanderen, waar de vergelijkingen overvloediger zijn, lijkt een minimale reductiecoëfficiënt van 4 à 4,5 personen per huishouden aannemelijk voor de tweede helft van de 16e eeuw¹¹. Deze lage verhoudingen zouden er een gevolg zijn van de herhaalde mortaliteitskrisissen, zodat

11. Specifiek voor het platteland kan nog worden vermeld dat het samenbetrekken van een woning eerder uitzonderlijk voorkwam. Tijdens de periode 1846-66 bijvoorbeeld kwamen in de provincie Oost-Vlaanderen gemiddeld slechts 1,023 gezinnen per huis voor.

Dit sluit nochtans niet uit dat tijdens perioden van bevolkings-expansie ook op het platteland soms ernstig gedacht werd aan het optrekken van «tweewoonsten». Enkele typische voorbeelden zijn aldus o.m. bekend voor de kasselrij Kortrijk en de streek van Tielt (cfr. de onuitgegeven doktoraatsverhandeling van J. VERMAUT m.b.t. de textielindustrie in Vlaanderen en de demografische bijdragen voor Pittem en Kanegem van V. ARICKX).

Verder kwam het ook regelmatig voor dat «ovenburen» werden betrokken door verwanten en (of) door alleenstaanden (J. ROELANDT, «De bevolking van Wervik in 1724», in «Biekerf», 74, 1973, p. 110). Niet minder merkwaardig tenslotte is, althans voor sommige stadskernen, het voorkomen van een «domus viduarum» (F. LIBRECHT, «Demografische studie van een kanton van de Sint-Walburgaparochie gedurende de eerste helft van de 18e eeuw», in «Handelingen Geschied. en Oudheidk. Kring Oudenaarde», XIII, 1963, pp. 139-154).

ook de huwelijken in de regel op jongere leeftijd afgesloten werden. Maximale verhoudingen komen daarentegen voor bij het begin van de 17e eeuw met $\pm 5,35$ personen/huishouden. De nieuwe krisissituatie die na het midden van de eeuw inzet (pestepidemieën in 1665-69 en herhaalde hongersnoden op het einde van de eeuw) zal opnieuw een daling van deze koëfficiënten voor gevolg hebben tot $\pm 4,5$ personen.

Vanaf de 18e eeuw zullen de verhoudingen echter blijven oplopen en dit tot en met het midden van de 19e eeuw¹¹bis. Als verklaring voor deze tendens kan o.m. worden verwezen naar de afnemende impact van de mortaliteit. Daarbij mag dan tevens een restriktiever nuptialiteitspatroon verondersteld worden, waarbij de afscheiding uit de gezinnen op steeds hogere leeftijd plaats vond. Deze tendens zal slechts onderbroken worden omstreeks het midden van de 19e eeuw, wanneer de impact van allerlei mortaliteitskrisissen opnieuw in belang gaat toenemen. Tevens moet vanaf dat ogenblik met een toenemende mobiliteit worden rekening gehouden. Niet minder decisief tenslotte zijn de inkrimpingen van de gezinsdichtheid tegen het einde van de eeuw als gevolg van een bewust afremmen van de vruchtbaarheid.

Een verklaring voor de lagere waarden, die gedurende geheel de beschouwde periode in de centra worden opgemerkt, is in het bijzonder ingegeven door het hoger percentage alleenstaanden en (of) oudere gezinnen. Opmerkelijk is evenwel dat zich ook binnen de steden zelf belangrijke verschillen kunnen voordoen en dat vooral in de rijke kwartieren de reductiecoëfficiënt aanzienlijk hoger kon oplopen door de aanwezigheid van dienstpersoneel. Gelijkaardige besluiten dringen zich trouwens ook op voor het platteland. Dit blijkt o.m. uit een analytisch overzicht van de graantellingen. Steeds kunnen aldus de hoogste verhoudingen worden opgemerkt voor de huishoudens die over belangrijke voorraden beschikken.

11 bis Belangrijk is verder dat dit procesgepaard gaat met een steeds sterkere inkrimping van de (gemiddelde) bedrijfsoppervlakte. In menig opzicht kan hierin m.a.w. een duidelijke indicator van het pauperisatieproces en van een «verkapte» vorm van werkloosheid onderkend worden voor het platteland.

Bij wijze van voorbeeld kan de samenstelling te Nederbrakel vermeld worden. Tijdens het hongerjaar 1693 kwam er een gemiddelde dichtheid van 5,07 personen per huishouden voor. In de huishoudens die een hoeveelheid graan hadden opgeslagen, liep deze verhouding echter op tot 5,95 personen tegenover 4,73 in de «bezitloze» groep¹².

Aansluitend bij deze opsplitsing der basisgegevens zou het interessant zijn ook bepaalde regionale verschillen in aanmerking te nemen. Voor het Ancien Regiem is een dergelijk onderscheid wellicht moeilijker te realiseren, vooral gezien het beperkt aantal inlichtingen dat tot hiertoe reeds werd ingewonnen. Op grond van de laat 18e en 19e-eeuwse tellingen lijkt dit nochtans gemakkelijk te realiseren. Hierbij zouden alvast volgende contrasten onderscheiden worden :

Huishoudens op het platteland in Vlaanderen, per regio

	1796	1846	1856	1866	1880	1900	Mediaan 1846- 1900	Rang- orde
Arr. Aalst	4,68 ¹³	5,19	5,10	4,97	4,93	4,98	4,98	3
Arr. Ouden.	4,79 ¹⁴	5,18	5,20	5,00	4,98	5,09	5,09	1
Arr. Gent	4,70 ¹⁵	5,16	5,10	4,85	4,83	4,89	4,89	6
Arr. Eeklo		4,89	4,91	4,80	4,89	4,67	4,89	7
Arr. St. Niklaas		5,04	5,10	4,88	4,78	4,88	4,88	8
Arr. Denderm.		5,04	4,98	4,83	4,84	5,00	4,98	4
Arr. Brugge		5,37	5,28	4,98	4,99	5,04	5,04	2
Arr. Oostende		5,06	4,99	4,70	4,74	4,85	4,85	9
Arr. Kortrijk		4,89	5,04	4,66	4,78	4,81	4,81	10
Arr. Diksmuide		4,89	4,71	4,44	4,44	4,61	4,61	13
Arr. Veurne	4,40 ¹⁶	4,71	4,85	4,40	4,27	4,10	4,40	14
Arr. Roeselare		4,87	4,75	4,68	4,73	4,84	4,75	11
Arr. Tielt		4,90	4,98	4,79	4,77	4,92	4,90	5
Arr. Ieper		4,69	4,79	4,58	4,63	4,75	4,69	12
Mediaan	(4,68)	4,90	4,98	4,79	4,78	4,85	4,85	

12. S. DE LANGE, «Staat van granen in Nederbrakel in 1693», in «Annalen Geschied. en Oudheidk. Kring van Ronse en het Tenement van Inde», XX, 1971, pp. 139-141 en XXI, 1972, pp. 99-107.

Hieruit nu zou blijken dat de grootste dichtheid steeds werd bereikt in Oost-Vlaanderen evenals in de arrondissementen Brugge en Tielt. In menig opzicht kan er bovendien een verband onderkend worden t.a.v. de ontwikkeling van de artisanale sektor (lennennijverheid ; kantbewerking). Ongetwijfeld moet een dergelijke samenhang verklaard worden in functie van het pauperisatieproces en de ontoereikende vestigingsmogelijkheden in deze dichtbevolkte regio's. Inherent aan deze problematiek was dan tevens het uitermate restriktief huwelijkspatroon, zodat de afscheiding er steeds later plaats vond. Blijkbaar was bovendien de invloed van deze factoren heelwat sterker geprononceerd dan de korrigerende werking van de mortaliteit, meer bepaald dan voor wat de jongeren en de jongvolwassenen betreft.

De geringe omvang van het gemiddelde gezin of huishouden wijst er verder ook op dat in veruit de meeste gevallen het «nukleaire» of enkelvoudige type (kerngezin) overwegend moet geweest zijn en dit voor geheel de beschouwde periode. Deze vaststellingen gaan regelrecht in tegen bepaalde veralgemeningen die tot vóór kort algemeen verspreid waren en waarin vooral de nadruk gelegd werd op het

13. J. DE BROUWER, «Demografische en sociale toestand in het kanton Lede», in «*Land van Aalst*», XIII, 1961, pp. 105-141.

14. Omrekeningen doorgevoerd op grond van de nominatieve tellingen voor Ename, Etikhove, Maarke, Melden, Moregem en Nederename. Deze gegevens worden bewaard in het provinciaal archief op het R.A.G.

15. P. DEPREZ, «De bevolking van Evergem, Knesselare, Ronsele en Zomergem in het licht van de volkstellingen van 1796-1798», in «*Vijf bijdragen tot lokale demografie, XVIIe-XIXe eeuw*», Brussel, 1963 (uitgave Pro Civitate, nr. 2) ; A. DE VOS, «De omvang en de evolutie van het Eeklose bevolkingscijfer tijdens de 17e en de 18e eeuw», *ibidem*, pp. 125-148.

16. D. DALLE, «De bevolking van de stad en van de kasselrij Veurne in 1796», in «*Album J. De Smet*», 1964, pp. 121-146.

voorkomen van uitgebreide en komplekse huishoudingen tijdens het Ancien Regiem en het begin der 19e eeuw. Een dergelijke vooropstelling wordt namelijk bereikt wanneer men aanneemt dat de functionele ingesteldheid van het gezin veel ruimer is dan de eigenlijke prokreatie en de opvoeding van de kinderen. Alle opzoekingen die tot hiertoe doorgevoerd werden, tonen evenwel aan dat stellig sinds de 16e eeuw reeds het «moderne» kerngezin overwegend moet geweest zijn¹⁷. Het inwonen van ouders en (of) verwanten kwam overigens eerder uitzonderlijk voor en gold zeker in niet meer dan 10 à 20 % der gevallen. Specifiek voor de late 17e en 18e eeuw zouden aldus volgende opsplitsingen te weerhouden zijn voor enkele lokaliteiten in de provincie Oost-Vlaanderen :

Approximatieve verhouding van het «nukleaire» gezinstype in Vlaanderen, 17e-18e eeuw

Erwetegem,	1691 = 84 - 95 %
Okegem,	1671 = 88 - 92 %
Assenede,	1675 = 92 - 98 %
Burcht,	1774 = 90 - 95 %
Etikhove,	1742 = 80 - 85 %
Nederename,	1796 = 86 - 92 %
Moregem,	1796 = 84 - 88 %
St. Pauwels,	1796 = 87 - 93 %
Melden,	1796 = 89 - 95 %
Ename,	1796 = 77 - 83 %
Maarke,	1796 = 83 - 88 %
Etikhove,	1796 = 85 - 90 %

17. Vgl. de kollektieve publikatie die o.l.v. P. LASLETT-R. WALL werd uitgegeven, «*Household and family in past time*», Cambridge, 1972. In het bijzonder voor Vlaanderen kunnen wij verwijzen naar R. LESTHAEGHE, «Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18e eeuw», in «*Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*», V, 1974, pp. 95-98.

Een grondiger onderzoek lijkt evenwel noodzakelijk om hier tot definitieve besluiten over te gaan. Een oppervlakkige ontleding van de tellingen voor het Ancien Regiem kan immers tot meerdere vervalsingen leiden, o.m. doordat de graad van verwantschap van inwonend personeel niet altijd rechtstreeks uit de overzichten valt af te leiden. Verder zou ook de gezinssamenstelling moeten toegelicht worden volgens de leeftijd van het ouderpaar, de huwelijksleeftijd en de beroeps- of vermogensstructuur.

Enkele specifieke onderverdelingen m.b.t. de gezinssamenstelling kunnen niettemin reeds bij een oppervlakkige controle der gegevens onderscheiden worden. Belangrijk zijn nl. bepaalde wijzigingen die optreden t.a.v. de leeftijdsverhoudingen der gezinsleden. Alleen reeds op deze basis wordt een duidelijker inzicht bekomen betreffende de impact van de demografische determinanten op langere termijn. Opvallend is trouwens de vaststelling dat de toename van de gezinsdichtheid doorheen de 18e-19e eeuw in het bijzonder was ingegeven door een overbezetting in de groep der jongeren en jongvolwassenen¹⁸.

Opmerkelijk zijn verder ook bepaalde (regionale) tegenstellingen die opvallen m.b.t. het dienstpersoneel. Dit blijkt o.m. wanneer de dichtheid per huishouden wordt aangeduid evenals de procentuele verhoudingen van het personeel zelf en van de huishoudens met inwonende knechten of meiden :

18. Gelijkaardige bevindingen werden eerder reeds vooropgezet door P.M. KLEP, «Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849», in «*Bijdragen Afdeling Agrarische Geschiedenis*», XVIII, 1973, pp. 23-94.

Belang van het dienstponeel in de samenstelling van het huishouden

Lokaliteit	Periode	Bezetting Dienstponeel	% Verteen- woordiging	% Huishoudens met Dienstponeel
Kass. Ieper	1615-20	0,50	9,50	—
Meerbeke	1640	0,24	4,33	12,4
Grotenberge	1671	0,34	6,99	—
Assenede	1675	0,22	4,79	—
Erwetegem	1691	—	—	24,5
Kanegem	1692	—	—	48,7
Kanegem	1695	—	—	28,0
Geraardsbergen	1693	—	—	16,0
Ninove	1693	—	13,1	16,2
Veurne-Ambacht	1697	0,75	16,5	—
Kanegem	1713	0,69	12,77	—
Merelbeke	1718	0,71	14,03	41,8
Wervik buiten	1724	0,53	11,04	—
Elene	1728	0,20	3,83	11,6
Rozenaken	1728	0,38	8,35	16,6
Rozebeke	1738	0,15	—	—
Jabbeke	1735	0,63	14,2	—
Vlierzele	1739	0,24	4,67	13,0
Koolkerke	1748	0,61	14,35	—
Westkapelle	1748	0,48	10,30	—
Ramskapelle	1748	0,33	7,62	—
Oostkerke	1748	0,61	15,52	—
St. Kat. buiten Damme	1748	0,77	15,90	—
Lissewege	1748	0,53	11,08	—
Snellegem	1748	0,67	12,7	—
St.-Pieters				
o/d Dijk	1748	0,68	14,2	—
Burcht	1749	0,76	15,38	36,0
Balegem	1755	0,48	8,27	29,0
Maarke	1773	0,34	—	19,7
Kanegem	1773	0,55	10,14	—
Herlinkhove	1784	0,76	13,14	—
Kanton Lede	1796	—	—	—
Veurne-Ambacht	1796	0,46	10,60	25,2
Etikhove	1796	0,34	7,01	20,5
Ename	1796	0,17	3,97	14,5
Nederename	1796	0,13	2,80	8,8
Moregem	1796	0,48	9,97	25,2
St. Pauwels	1796	0,55	11,80	32,8
Melden	1796	0,45	9,03	26,6
Maarke	1796	0,33	6,85	23,6

De fragmentarische benaderingen die in dit overzicht werden samengebracht, sluiten vrij goed aan bij de structurele tegenstellingen die opgemerkt worden bij een studie van de bodemverdeling en bedrijfsoppervlakte. Een zeer geringe bezetting kan namelijk opgemerkt worden voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen. Omgekeerd kan een dichte bezetting van het dienstpersoneel onderkend worden voor Veurne-Ambacht, het Brugse Vrije en het Noorden van de provincie Oost-Vlaanderen. Het lijkt nochtans aannemelijk dat de geringere vertegenwoordiging van het dienstpersoneel in Zuid-Vlaanderen tot op zekere hoogte afhankelijk kan zijn van het restriktiever nuptialiteitspatroon in dit gebied. Het feit dat men er langer ongehuwd bleef, hield immers in dat de vraag naar knechten en meiden van zelf werd afgeremd. Een lichte onderschatting van het belang van het dienstpersoneel lijkt er bovendien niet helemaal uitgesloten. Wellicht moeten de inwonende verwanten, die iets talrijker in Zuid- en Binnen-Vlaanderen voorkwamen, ten dele tot het dienstpersoneel worden gerekend¹⁹.

Enkele omrekeningen die voor de streek rond Brugge werden uitgevoerd, laten anderzijds toe de behoeften aan personeel per beroepskategorie af te bakenen. In de landbouwersgezinnen vertegenwoordigt deze groep gemiddeld 28 % van de effectieven, bij ambtenaren-ambachtshandelaars ca. 10 % en bij arbeiders-kortzitters-dagloners nauwelijks 0,10 %²⁰. Analoge besluiten zouden ook bekomen

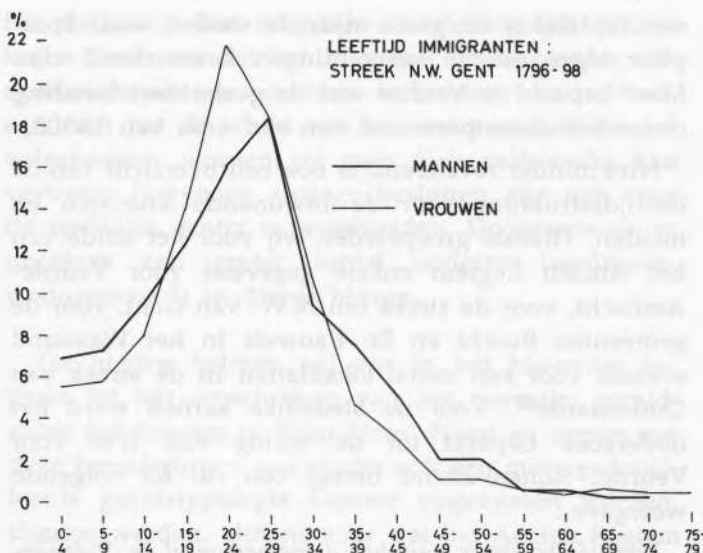
19. Deze restrictie houdt meteen in dat een onderzoek van de bestaande nominatieve tellingen in feite zou moeten aangevuld worden met een gedetailleerd overzicht van de parochieregisters en de burgerlijke stand.

20. Omgerekend naar de tellingen voor het midden van de 18e eeuw (1748) die door J. DE SMET voor meerdere gemeenten uit de streek rond Brugge werden uitgegeven.

worden bij een opsplitsing der gegevens volgens de vermogensstructuren. Weliswaar lichten ons hieromtrent weinig bronnen in voor het Ancien Regiem; indirekt kan nochtans enig inzicht bekomen worden bij een systematische ontleding van de bewaarde graantellingen. Deze werkwijze houdt dan tevens in dat de gezinnen die over voorraden beschikken, met vermogenden zouden te vereenzelvigen zijn.

Opmerkelijk is verder dat bij het berekenen van de gezinsdichtheid na afsplitsing van het personeel, opnieuw de hoogste verhoudingen worden bekomen voor de maatschappelijke bovenlaag en dan in het bijzonder voor de grote boeren. Voor de ambtenaren-ambachtshandelaars evenals voor de arbeiders-kortzitters-dagloners ligt de dichtheid daarentegen bijna een eenheid lager. Het blijft evenwel een open vraag door welke factoren deze afwijkingen te verklaren zijn? Niet alleen bepaalde verschillen t.a.v. de nuptialiteit en de mortaliteit zijn hier immers determinerend; minstens even belangrijk is het eventueel opnemen van verwanten terwijl het bij armere gezinnen gebruikelijk was vrij vroeg tot het uitstoten van kinderen over te gaan. Daarnaast zou ook de beroepsmobiliteit zelf en de leeftijdsstructuur van de gezinshoofden in aanmerking moeten genomen worden. Tenslotte kunnen bepaalde verschillen m.b.t. het afsluiten van een tweede huwelijk eveneens een beslissende invloed uitgeoefend hebben²¹.

21. Aangenomen mag worden dat de lagere standen minder frequent tot het afsluiten van een tweede huwelijk besloten. Veelal zou er bovendien ook een langer interval zijn opgetreden. Enkele benaderingen in dit verband werden reeds door D. DALLE uitgewerkt in «De bevolking van de stad Veurne in de 17e-18e eeuw», verschenen in de «Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge», CVI, 1969, pp. 87-89.

Alvorens het overzicht voor het dienstpersoneel af te sluiten, kunnen nog enkele veralgemeningen betreffende de leeftijdsstructuur en de geslachtsverhoudingen aangehaald worden. Overduidelijk is alvast, wanneer het onderzoek tot het platteland beperkt blijft, de veel sterkere vraag naar mannelijke hulpkrachten. Omgerekend voor meerdere lokaliteiten die over beide provincies verspreid liggen, zou zelfs een verhouding van 143 knechten voor 100 meiden aanmerkelijk zijn²². Het meisjesoverschot op de arbeidsmarkt wordt evenwel gedeeltelijk opgevangen door

22. Hiertoe werd uitgegaan van de verhoudingen voor Veurne-Ambacht en de streek van Oudenaarde omstreeks 1796.

Voor het begin van de 17e eeuw kunnen enkele approximatieve verhoudingen worden berekend voor de kasselrij leper. In tegenstelling tot de late 18e eeuw zouden deze er van een orde van 114/100 geweest zijn (cfr. de aanduidingen in J. DE SMET, «Les dénombrements de la population dans la châtellenie d'Ypres, 1610 et 1615 à 1620», in «Bulletin de la Commission Royale d'Histoire», de XCVI, 1932, pp. 255-332). Het gewogen gemiddelde voor 1610-1796 zou dan ca. 125-130/100 hebben bedragen.

een (tijdelijke) emigratie naar de steden, waar compleet tegengestelde verhoudingen kenmerkend zijn. Meer bepaald te Veurne was de geslachtsverhouding onder het dienstpersoneel van een orde van 13/100.

Niet minder revelerend is ook een overzicht van de leeftijdsstructuur voor de inwonende knechten en meiden. Hiertoe groepeerden wij voor het einde van het Ancien Regiem enkele gegevens voor Veurne-Ambacht, voor de streek ten N.W. van Gent, voor de gemeenten Burcht en St. Pauwels in het Waasland evenals voor een zestal lokaliteiten in de streek van Oudenaarde²³. Voor de stedelijke kernen werd het onderzoek beperkt tot de telling van 1796 voor Veurne. Samenvattend brengt ons dit tot volgende weergave :

Leeftijdsstructuur van het dienstpersoneel in Vlaanderen

Leeftijd	Platteland				Veurne			
	Mannen		Vrouwen		Mannen		Vrouwen	
12-14	5,2	—	3,9	—	4,3	—	1,6	—
15-19	23,6	28,8	44,8	48,7	13,0	17,3	20,7	22,3
20-24	22,8	51,6	26,0	74,7	26,2	43,5	30,5	52,8
25-29	23,6	75,2	12,6	87,3	13,0	56,5	22,4	75,2
30-34	10,6	85,8	5,4	92,7	8,7	65,2	5,8	81,0
35-39	4,3	90,1	2,7	95,4	4,3	69,5	5,8	86,8
40-44	3,6	93,7	2,2	97,6	13,0	82,5	5,2	92,0
45+	6,3	100,0	2,4	100,0	17,5	100,0	8,0	100,0

Zoals uit dit overzicht mag blijken, is de concentratie zeer uitgesproken in enkele leeftijdsklassen. Dit geldt dan heel in het bijzonder voor de toestand op

23. De gegevens voor Burcht werden afgeleid uit de studie van E. DILIS - R. DE GROODT, in «*Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas*», XXXI, 1914, pp. 17-72. Voor St. Pauwels werd de telling van 1796 geanalyseerd die voorkomt op het R.A.G., provinciaal fonds, ongeklasseerd gedeelte.

het platteland. Een dergelijke vaststelling laat meteen toe te besluiten dat het in dienst treden eerder uitzonderlijke als een «carrière» te beschouwen is. Veel-
eer heeft het de schijn van een soort «stage» die zal volgehouden worden tot men zich zelfstandig kan vestigen. Nagenoeg analoge besluiten zijn ook voor de stedelijke centra te weerhouden. Doorgaans zal er nochtans een groter aantal ouderen (weduwen-weduwnaars ?) in dienst blijven.

Tot hiertoe hebben wij ons in het bijzonder beperkt tot het omschrijven van het normale, gemiddelde huishouden in Vlaanderen. Naast en samen met deze benaderingen zou verder ook een meer gedetailleerde gezinstypologie kunnen opgenomen worden. Hiertoe werden, althans voor wat het Ancien Regiem aangaat, een vijftal periodes onderscheiden en de resultaten van deze omrekeningen werden in bijlage I samengebracht.

Op grond van een dergelijke periodische opsplitsing der gegevens, krijgen wij eens te meer een bevestiging van de hoger aangehaalde tendens. Het belang van grote tot middelgrote gezinnen wordt namelijk steeds sterker uitgesproken tegen het einde van de 18e eeuw. Omstreeks het midden van de 16e eeuw was de meest verspreide huishouding, als gevolg van de krisissituatie die zich op dat ogenblik aftekende, nochtans herleid tot 3 personen (modus). Sterker nog komt de nefaste invloed van de socio-ekonomische recessie en de mortaliteitskrisissen tot uiting tijdens de eerste helft van de 17e eeuw. Op dat ogenblik zou het meest verspreide type nog slechts 2-3 eenheden omvat hebben. Dergelijke ongunstige verhoudingen zullen nagenoeg behouden blijven tot en met het einde van de eeuw. Tijdens de

18e eeuw treden daarentegen minder storende invloeden op, zodat de meest verspreide huishoudingen voortaan 4 tot 5 leden zullen omvatten. Ook grotere huishoudens, bestaande uit 6 tot 10 personen, komen thans veel regelmatig voor.

Door het onderzoek exclusief te beperken tot het aantal kinderen per gezin met kinderen, hebben sommige auteurs nogal eens gemeend bepaalde regionale-lokale tegenstellingen t.a.v. de vruchtbaarheid te kunnen onderscheiden. Ook in dit verband moeten echter heelwat storende factoren in overweging worden genomen die de besluitvorming in menig opzicht in diskrediet kunnen brengen²⁴.

Dit geldt dan o.m. voor de leeftijdsaanduidingen van de kinderen, voor bepaalde schommelingen met betrekking tot de huwelijksleeftijden, voor het voorkomen van eventuele uitstotingsprocessen en voor het gedifferentieerd sterfterisico per socio-professionele geleding. Gelet op deze restrikties, hebben wij het onderzoek niet verder in die zin willen uitdiepen. Essentieel blijft niettemin het aanduiden van de procentuele verdelingen van de gezinnen met kinderen (—12 à 14 jaar). Omgerekend voor de 17e-18e eeuw kunnen aldus volgende waarden worden weerhouden :

24. Zie o.m. P. DEPREZ, «*De bevolking...*», op.cit.; id., «The demographic development of Flanders in the eighteenth century», in «*Population in History*», Londen, 1965, pp. 608-630 (o.l.v. D.V. GLASS - D.E.C. EVERLSLEY); id., «Evolution démographique et évolution économique en Flandre au 18e siècle», in «*3e Conférence Internationale d'Histoire Economique, Munich, 1965*», Parijs-Den Haag, 1972, pp. 49-54.

Aantal kinderen per gezin met kinderen en percentage gezinnen met kinderen

Lokaliteit	Tijdstip	% gezin.	Kind/Gezin
Meerbeke	1640	87,5	3,3
Erwetegem	1691	83,3	—
Ninove	1693	81,2	2,9
Kanegem	1692	86,2	2,9
Kanegem	1695	80,9	2,6
St.-Eloois-Vijve	1695	72,9	2,0
Geraardsbergen	1693	81,2	2,9
Merelbeke	1718	81,2	2,6
Elene	1728	81,6	3,3
Heurne	1742	80,2	2,2
Burcht	1749	77,8	2,5
Balegem	1730	81,3	3,0
Balegem	1755	92,3	3,3
Burcht	1774	88,3	2,9
Knesselare	1796	61,8	2,5
Ronsele	1796	51,0	2,5
Zomergem	1796	60,4	2,5
Kanton Lede	1796	51,9	2,6
Schorisse-Zegelsem	1796	52,5	2,3
Veurne-Ambacht	1796	66,0	1,9
Ename	1796	61,7	2,3
Nederename	1796	68,3	2,4
Melden	1796	59,6	2,8
Moregem	1796	63,7	2,5
Etikhove	1796	54,1	2,7
Maarke	1796	53,8	2,7

Op grond van een dergelijk overzicht, vooral dan wanneer een kronologische opsplitsing der gegevens voor ogen wordt gehouden, kunnen reeds enkele belangrijke besluiten geformuleerd worden. Vooral de sterke afname in de verhouding gezinnen met kinderen tegen het einde van het Ancien Regiem lijkt hierbij zeer belangrijk. Eens te meer zou deze tendens in verband te brengen zijn met de nuptialiteits-

en mortaliteitstransitie die vanaf het midden van de 18e eeuw inzette²⁵.

Een andere belangrijke momentane bron voor het demografisch onderzoek vormen de lijsten met aanduiding van het aantal kommunikanten (parochiale omschrijving), opgenomen in de dekanale en bisschoppelijke visitatieverslagen. Soms komt het bovendien voor dat dergelijke aanduidingen in de parochieregisters vervat liggen. Met «communicantes» worden dan al de inwoners bedoeld die jaarlijks gehouden waren de paasplicht na te leven (biecht en communie). Eerder uitzonderlijk wordt verder ook het aantal «confirmantes»-«confitentes» (alleen biecht) gespecificeerd.

Dit impliceert dat wij op deze wijze reeds een inzicht verwerven in de bestaande bevolkingsstructuur, daar de opgaven gebeurden met uitsluiting van de laagste leeftijdsklassen. Door het aanwenden van een aangepaste reductiecoëfficiënt zal meteen tot een globaal bevolkingscijfer kunnen worden besloten. Welke verhouding moet hierbij evenwel in acht worden genomen? Ook hier is een eventuele keuze soms moeilijk te verantwoorden, te meer daar soms belangrijke afwijkingen kunnen optreden en dit zowel in ruimte als in tijd.

Bezwarend is bovendien dat geen enkel kerkelijk voorschrift de preciese leeftijd vastlegde waarop men tot de jaarlijkse biecht en communie verplicht werd. Alleen werd als norm een leeftijd tussen de 10 en 14

25. Tot op zekere hoogte zouden verder ook bepaalde regionale tegenstellingen te weerhouden zijn. Veelal valt nl. een geringer aantal gezinnen met kinderen van minder dan 12-14 jaar op voor Zuid-Vlaanderen en meer in het bijzonder voor de kasselrij Oudenaarde en het Land van Aalst.

jaar voorgeschreven²⁶. Vandaar dan ook dat meerdere auteurs volledig ten onrechte de caesuur op 12 jaar hebben bepaald. Wellicht gebeurde zulks naar analogie met de indelingen die in de bevolkingstellingen uit het Frans Regiem voorkwamen. Talrijke afwijkingen zijn evenwel bekend met betrekking tot de leeftijd waarop men als kommunkant werd toegelaten. In de realiteit was dit ten andere afhankelijk van de «good'will» van de plaatselijke overheid. Aldus werden o.m. te Vlierzele tussen 1739 en 1758 de kinderen over het algemeen slechts op 14,5 à 15,5 jaar tot de jaarlijkse biecht en kommunie toegelaten. In de streek van Tielt stellen wij eveneens vast dat in de 17e eeuw zelfs niet eens 50 % van de 14-15 jarigen reeds tot de kommunkanten behoorden. In de loop van de 18e eeuw zou er dit percentage nochtans enigszins toegenomen zijn, zodat voortaan 55 % van de 14 jarigen en 85 % van de 15 jarigen gehouden waren de paasplicht na te komen. Onder de 12-13 jarigen kwamen er niettemin slechts 15 à 20 % voor²⁷.

Met deze restrikties voor ogen dient dan ook de vraag gesteld welk percentage van de bevolking de

26. W. ROMBAUTS, «De voorschriften omtrent jaarlijkse biecht, paascommunie en denunciatie in de Brugse statuten van Mgr. Boussem, 1836-1840. Een voorbeeld van heraanknopen bij de traditie uit het Ancien Regime», in «*Standen en Landen*», LVIII, 1972, pp. 185-224.

Illustratief is verder volgende toelichting in de «pertinente ende prompte lyste van alle de menagen» te Klerken: «kynderen van der oude van elf tot veerthien jaeren complet, staende oock int corte communicanten te worden...» (E.I. STRUBBE, «Naamlijst van de gezinshoofden te Klerken in 1770», in «*Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge*», CIV, 1967, pp. 21-5-226).

27. M. CLOET, «De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de 17e en de 18e eeuw», in «*De Leiegouw*», 1966, pp. 451-471.

kommunikanten uiteindelijk uitmaakten? Hiertoe werden voor de plattelandsparochies in Vlaanderen in totaal ca. 500 min of meer exakte aanduidingen samen gebracht voor de 17e-midden 19e eeuw. Zoals eerder reeds door J. De Brouwer voorgelaten werd, blijkt hieruit eens te meer het verschil tussen stad en platteland²⁸. Voor geheel de beschouwde periode kan namelijk voor de Vlaamse centra een gemiddelde van 71-72 % worden vooropgesteld, terwijl dit voor het platteland ca. 65-66 % zou hebben bedragen. Ook op deze basis wordt derhalve de oudere bevolkingsstructuur in de stedelijke centra bevestigd. Het lijkt echter waarschijnlijk dat in de steden de kinderen ook vroeger tot de biecht en kommunie werden toegelaten en dit als gevolg van een grotere intellectuele begaafdheid of betere vorming²⁹. Ook louter sociale overwegingen kunnen in dit verband een rol gespeeld hebben, in die zin dat bij overlijden van «non-communicantes» aanvankelijk geen honorering voorzien was. Het weerhouden van dit argument zou dan meteen inhouden dat de sociale status van de bevolking op het platteland doorgaans lager was. Niet minder aannemelijk zijn tenslotte bepaalde regionale contrasten m.b.t. de impact van de mortaliteit. Over het algemeen mag evenwel worden aangenomen dat de kindersterfte in de steden tot diep in de 19e eeuw aanzienlijk hoger opliep dan op het platteland («villes-tombeaux»).

28. J. DE BROUWER, «Demografische evolutie...», op.cit., passim; id., «Het belang van de kommunikantencijfers en de verhouding ervan tot de bevolking», in «Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis», XVII, 1963, pp. 67-80.

29. M. CLOET, op.cit., p. 470.

Een tweede belangrijke vaststelling betreft anderzijds de evolutie in de tijd en het toenemend percentage kommunikanten ten opzichte van de totale bevolking vanaf het midden van de 18e eeuw. Meer bepaald voor het platteland beschikken wij over voldoende approximatieve waarden om deze trend van meer nabij te volgen. Volgende verhoudingen konden aldus worden berekend :

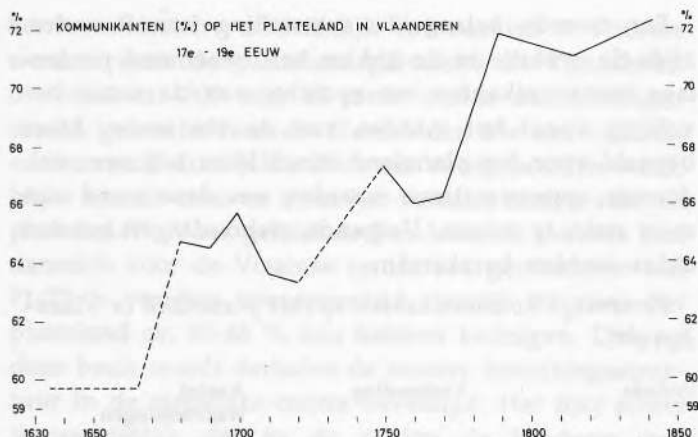
*Percentage kommunikanten op het platteland in Vlaanderen*³⁰.

Periode	Verhouding	Aantal waarnemingen
1630-39	59,7	38
1660-79	59,7	2
1670-89	64,7	6
1680-99	64,5	7
1690-09	65,7	7
1700-19	63,6	31
1710-29	63,3	33
1740-59	67,3	7
1750-69	66,0	38
1760-79	66,2	39
1770-89	69,0	24
1780-99	71,8	57
1810-19	71,0	240
1840-45	72,2	108

Dit zou betekenen dat tot en met het derde kwart van de 17e eeuw nauwelijks 60 % van de bevolking als kommunikant werd beschouwd. Tijdens de periode 1670-1730 stabiliseert zich deze verhouding op

30. De omrekeningen voor 1810-19 zijn afgeleid uit de tellingen die door J. DE SMET voor West-Vlaanderen samengevat werden. Aangenomen mag worden dat hier reeds de caesuur op 12 jaar werd bepaald. Tot op zekere hoogte geldt een gelijkaardig bezwaar voor de periode 1790-99.

Voor 1840-45 konden wij beroep doen op de bisschoppelijke verslagen voor Oost-Vlaanderen. Deze overzichten werden ons gesig-naleerd door Dr. J. Art, waarvoor hier onze dank.

een niveau van 63-65 %. Na het midden van de eeuw zou bovendien een duidelijk en aanhoudend acceleratieproces zijn ingetreden, met als gevolg dat gemiddelde verhoudingen van een orde van 72 % zullen voorkomen vanaf het einde van de 18e-eerste helft 19e eeuw. Deze tendens zou tot op zekere hoogte een gevolg kunnen zijn van een wijziging in de toelatingsvoorwaarden. Anderzijds laat dit tevens reeds een daling van de mortaliteit onder de volwassenen en jongvolwassenen uitschijnen. In laatste instantie kan bovendien worden gesteld dat ook het toenemend celibaat en het restriktiever nuptialiteitspatroon tot deze tendens moeten bijgedragen hebben. Zich uitsluitend baserend op de externe facetten van het bevolkingsverloop en (of) -structuur blijft het echter zo goed als uitgesloten om een decisieve factor ter verklaring voor de kenteringen voorop te stellen.

Een minder gebruikelijke bron voor het bepalen van het totale bevolkingscijfer heeft betrekking op de opgaven van het aantal «weirbaere mannen, capabel omme de waepenen te draeghen». In menig opzicht zijn dergelijke aanduidingen trouwens moeilijker te

hanteren en te interpreteren. Niet altijd worden er de bedoelde leeftijdsklassen even nauwkeurig omschreven en deze kunnen eventueel begrepen zijn tussen 16/20 en 40/60 jaar. Het meest gebruikelijk schijnt niettemin een afbakening voor de groep 20-60 jaar. Daarbij komt evenwel dat ook niet altijd gelijkwaardige criteria werden aangelegd, zodat in sommige gevallen ook «marginale» zoals doven, onbekwamen en debielen in de overzichten werden geïncorpooreerd. De meest gebruikelijke verhouding zou niettemin van een orde van 100/15 à 100/16 geweest zijn voor de 16e-18e eeuw³¹. Omgerekend zou dit betekenen dat ongeveer 65 % van de mannelijke bevolking van 20-60 jaar beschikbaar kon gesteld worden. Verdere opzoekingen lijken hier echter noodzakelijk om tot meer gefundeerde besluiten te komen.

Bij een verdere ontleding van de beschikbare tellingen en «libri status animarum» voor het Ancien Regiem kan alvast ook enig onderscheid worden gemaakt m.b.t. de geslachtsverhoudingen, de burgerlijke staat en (of) de leeftijdsopbouw van de bevolking³².

Ook in dit verband moet echter steeds een duidelijk onderscheid voor ogen gehouden worden tussen de stedelijke kernen en de plattelandsgemeenten. In

31. Vgl. o.m. A. DE VOS, «*De bevolkingsevolutie...*», op.cit., p. 60; benaderende waarden kunnen ook afgeleid worden uit de tellingen in de kasselrij Oudenaarde (J. DE BROUWERE, op.cit., p. 515).

32. Een bijzonder aspekt dat verder nog aan de hand van de laat 18e eeuwse tellingen zou kunnen bestudeerd worden, betreft bepaalde benaderingen t.a.v. de beroepsstructuur en (of) de sociale status. Door meerdere auteurs werden trouwens reeds bepaalde omrekeningen in die zin doorgevoerd (vgl. J. DE BROUWER, P. DEPREZ, D. DALLE, C. DE RAMMELAERE, e.a.).

het bijzonder reeds voor wat de geslachtsverhoudingen betreft, komen aldus enkele markante tegenstellingen aan bod. Zeer uitgesproken was namelijk het vrouwelijk overwicht in de steden, waar courant een verhouding van 70-75 mannen per 100 vrouwen (40 à 42 %) zal genoteerd worden. Dit was o.m. het geval te Gent, Kortrijk, Aalst en Oudenaarde in de jaren tachtig van de 18e eeuw³³. Weliswaar zal verder worden aangetoond dat een grotere mortaliteit onder de mannen deze verhouding kan beïnvloed hebben ; de paritaire verdeling en (of) het licht overwicht van de mannelijke bevolking «extra muros» evenals op het platteland, wijst evenwel op andere factoren. Sprekender nog worden deze vaststellingen wanneer tot een opsplitsing der gegevens per leeftijdsklasse kan overgegaan worden. Zowel voor de stedelijke centra als voor het platteland in Vlaanderen werden aldus volgende verhoudingen waargenomen op het einde van de 18e-eerste helft 19e eeuw :

Geslachtsverhoudingen op het platteland en in enkele stedelijke kernen : % mannelijke bevolking per leeftijdsklasse

Leeftijd	Platteland 1796 ³⁴	Platteland 1846	Izegem 1815 ³⁵	Veurne 1796	Gent 1846	Brugge 1846	Kortrijk 1846
0-4	(45,4)	48,9	52,2	—	50,2	49,1	47,4
5-9	(51,7)	50,6	51,1	—	50,1	48,6	48,2
10-14	(50,0)	50,7	47,6	—	50,3	48,9	47,6
15-19	48,8	51,1	47,4	33,7	49,4	48,5	48,8
20-24	44,2	49,1	39,9	31,0	50,9	47,9	44,5
25-29	50,5	50,6	41,4	39,2	47,5	43,9	43,0
30-34	50,4	50,4	47,0	53,3	46,9	45,2	43,0

33. J. VERBEEMEN, «De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der 17e en der 18e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden», in «Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis», 1956, p. 681.

Leeftijd	Platteland 1796 ³⁴	Platteland 1846	Izegem 1815 ³⁵	Veurne 1796	Gent 1846	Brugge 1846	Kortrijk 1846
35-39	50,5	50,6	47,5	38,8	48,9	45,5	46,4
40-44	53,1	51,8	51,3	55,4	47,8	43,0	46,8
45-49	52,3	52,8	52,9	54,3	46,9	41,6	46,7
50-54	54,1	50,1	50,6	44,1	47,2	43,5	43,9
55-59	51,5	45,0	48,8	43,9	42,1	38,7	42,9
60-64	56,3	46,3	52,3	47,0	41,0	40,5	41,0
65-69	54,1	47,8	47,9	37,5	40,2	37,0	45,6
70-74	53,9	49,5	48,7	37,0	38,0	38,3	45,9
75-79	53,4	49,6	45,5	50,0	37,9	35,9	41,8
80+	49,9	49,8	42,2	37,5	33,2	30,5	41,2

Steeds opnieuw blijkt m.a.w. dat het vrouwelijk overschot omzeggens alleen wordt aangetroffen onder de volwassenen en dan meer bepaald onder de jongvolwassenen (15-29 jaar) alsook onder de oudere bevolkingsgroepen (+ 50/55 jaar). Voor de eerste categorie lijken de variaties dan ook afhankelijk van de inwijking van vrouwelijk dienstpersoneel. Voor de oudere bevolkingsgroepen speelt deze faktor een geringere rol. Naast de mannelijke surmortaliteit moet in dit verband vooral gedacht worden aan een sterkere afhankelijkheid van alleenstaande vrouwen en weduwen t.o.v. de hulpverlening in de centra.

34. Voor de toestand op het platteland op het einde van het Ancien Regiem werd uitgegaan van de overzichten voor Veurne-Ambacht (D. DALLE), het gebied ten N.W. van Gent (P. DEPRez) en het kanton Lede (J. DE BROUWER). Verder werden ook de hoger aangehaalde lokaliteiten uit de streek van Oudenaarde in het onderzoek opgenomen. Specifiek voor Denderwindeke tenslotte, konden wij ons verlaten op de licentieverhandeling van G. VAN DE WINKEL, «De bevolkingsevolutie van Denderwindeke gedurende het oude regiem, 1570-1797», Leuven, 1971.

35. G. GADEYNE, «De omvang en de demografische structuur van de bevolking van Izegem tijdens de franse overheersing, 1794-1815», in «De Leiegouw», IX, 1967, pp. 85-126 en 211-229.

Een enigszins tegengestelde relatie wordt daarentegen waarneembaar voor het platteland. Hier treffen wij een min of meer evenredige vertegenwoordiging aan bij de jongeren³⁶. Vanaf de leeftijd van 40 jaar gaat echter het proportioneel aandeel van de mannelijke bevolking aan belang winnen. Wellicht wordt dit ingegeven door het hoger sterfterisico bij de vrouwen op het einde van de prokreatieperiode. Op hogere leeftijd treedt echter opnieuw een sterkere vertegenwoordiging op voor het vrouwelijk geslacht, hetgeen te verklaren is door het hoger sterfterisico onder de mannen.

Specifieke omstandigheden kunnen evenwel voor gevolg hebben dat o.m. ook op het platteland in bepaalde leeftijdsklassen een (schijnbare) wanverhouding tussen de geslachten optreedt. Dit is bijvoorbeeld het geval met de conscriptie tijdens de Franse annexatie, wanneer zekre anomalieën in de optekeningen niet zijn weg te denken. Daarnaast kan ook als gevolg van oorlogen en krijgsv verrichtingen het vrouwelijk overwicht in de hand gewerkt zijn.

Volledigheidshalve dient tenslotte nog aangestipt dat de uitgesproken verschillen in verband met de geslachtsverhoudingen in de stedelijke centra na de industrialisering geleidelijk zullen verdwijnen. Een versnelde evolutie zal bovendien waarneembaar worden tegen het einde van de 19e eeuw, wanneer door

36. De eventuele foutenlast in de weergaven van de leeftijdsstructuur kan hier evenwel tot enkele belangrijke afwijkingen hebben geleid. In het bijzonder voor de leeftijdsklassen 15-24 jaar komt nl. een sterke onderregistratie voor. Dit geldt dan meer in het bijzonder voor de mannelijke bevolking (vgl. de bevolkingspyramide evenals de afwijkingen t.a.v. de stabiele populatiemodellen).

het in gebruik nemen van verfijnde (elektrische) apparatuur de behoefte aan «domestiques» minder urgent werd. Daarnaast zou verder ook met de toenemende loonlasten moeten rekening worden gehouden.

Een centraal element in het demografisch onderzoek betreft verder het onderscheid overeenkomstig de burgerlijke staat en het opsporen van bepaalde contrasten t.a.v. de intensiteit der nuptialiteit. Tot en met het einde van de 18e-begin 19e eeuw zullen zich trouwens veruit de meeste auteurs in de Zuidelijke Nederlanden blijven beijveren voor een meer intensief huwelijkspatroon en ook vanwege de officiële instanties werden merkwaardige inspanningen geleverd om hieraan tegemoet te komen³⁷.

Op grond nu van een analytisch overzicht van de bewaarde tellingen voor het Ancien Regiem zou kunnen besloten worden dat, althans voor het platteland, doorgaans ca. 30 à 35 % van de totale bevolking gehuwd was. Voor het kanton Lede bedroeg dit in 1796 30,9 % voor Veurne-Ambacht, eveneens in 1796, 33 % ; voor Knesselare, Ronsele, Evergem en Zomergem 31,5 % en voor Moortsele, Vurste en Landskouter 30 %³⁸. Voor de steden zou deze verhouding daarentegen als gevolg van het aanwezig dienstpersoneel en de talrijke alleenstaanden beduidend lager gelegen hebben.

37. Een oppervlakkige behandeling van deze problematiek vindt men terug bij H. VAN HOUTTE, «Avant Malthus. La théorie de la population et le mouvement en faveur de la petite culture dans les Pays-Bas à la fin de l'Ancien Régime», in «*Mélanges C. Moeller*», Leuven-Parijs, 1914, pp. 420-428.

38. Binnenkort hopen wij een integrale bewerking van de tellingen uit de Franse en Hollandse periode te kunnen doorvoeren voor Vlaanderen en Brabant.

Gezien de storende invloed van de ongelijke leeftijdsopbouw voor het benaderen van deze problematiek, zal het aangewezen zijn het overzicht uitsluitend tot de volwassen bevolking (+ 15/20 jaar) te beperken.

De onvolledige aanduidingen in het bronnenmateriaal kunnen het onderzoek nochtans in menig opzicht bemoeilijken. Zo is het o.m. niet altijd mogelijk de groepen weduwnaars/weduwens en vrijgezellen te onderscheiden. Hetzelfde bezwaar geldt trouwens ten aanzien van het dienstpersoneel dat, ofschoon doorgaans ongehuwd, eveneens uit deze groepen gerekruteerd kon worden.

Voor meerdere regio's in Vlaanderen werden deze verhoudingen reeds toegelicht voor het einde van het Ancien Regiem. Hieruit konden alvast volgende waardeverhoudingen worden weerhouden :

Burgerlijke staat van de volwassen bevolking in Vlaanderen, 1796-1798

Leeftijd	Mannen			Vrouwen		
	Ongehuwd	Gehuwd	Weduwnaar	Ongehuwd	Gehuwd	Weduwe
15-19	99,9%	0,1%	—	99,1%	0,9%	—
20-24	94,4	5,5	0,1	85,2	14,6	0,2
25-29	71,5	28,0	0,5	53,0	46,5	0,5
30-34	46,9	52,5	0,6	31,1	66,8	2,1
35-39	31,4	67,5	1,1	19,2	76,6	4,2
40-44	21,9	75,1	3,0	17,3	76,6	6,1
45-49	18,5	76,9	4,6	14,4	78,6	7,0
50-54	17,3	75,4	7,3	14,5	71,7	13,8
55-59	15,9	73,6	10,5	18,9	64,3	16,8
60-64	15,4	69,4	15,2	17,0	53,1	29,9
65-69	14,8	68,2	17,0	15,9	49,0	35,1
70-74	17,0	55,2	27,8	23,4	37,2	39,4
75-79	15,5	54,6	29,9	26,4	26,4	47,2
80+	20,1	39,6	40,3	26,5	19,0	54,5

Op grond van deze globale rekonstruktie, zouden o.m. reeds volgende besluiten geformuleerd kunnen worden :

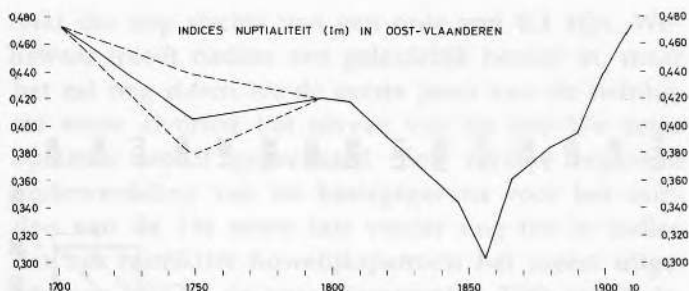
1. De vrouwen treden doorgaans op jongere leeftijd in het huwelijk ; op 20-24 jaar bedraagt de verhouding gehuwden immers 10 à 15 % tegenover slechts 5 à 6 % voor de mannen.
2. Het percentage gehuwde vrouwen op het platteland overtreft dat der mannen tot ca. 50-60 jaar, nadien ligt het bestendig lager.
3. Voor de oudere leeftijdsklassen worden de verhoudingen verstoord en dit als gevolg van de belangrijke differentiaties inzake mortaliteit evenals door de frekwentie der tweede huwelijken die sterk variëren volgens de geslachten. Dit komt tot uitdrukking in het aanzienlijk hoger aantal weduwen vanaf de leeftijd van 30 jaar. Een gedetailleerde studie van de parochieregisters en de burgerlijke stand zal overigens aantonen dat vooral door de mannen meer en spoediger tot een tweede huwelijk wordt overgegaan.
4. Het definitief of terminaal celibaat was sterker uitgesproken onder de mannelijke bevolking³⁹. De

39. Meer bepaald voor het gebied ten N.W. van Gent mag worden aangenomen dat het vrouwelijk celibaat sterk overschat werd. Ten onrechte zouden er meerdere vrouwen (spinsters) op hogere leeftijd als ongehuwd zijn vermeld. Veelal mag evenwel worden aangenomen dat «weduwen» bedoeld waren. Vandaar dan ook dat het bij een verdere ontleding van dergelijke tellingen aangewezen zou zijn om ook een groep met «onbepaalde» status op te nemen.

talrijke deficienties in het bronnenmateriaal m.b.t. het omschrijven van de burgerlijke staat laten evenwel niet toe verdere preciseringen te weerhouden. Andere bronnentypes lijken hier meer aangewezen om tot preciesere inzichten te komen.

Naast het belichten van de nuptialiteit en de burgerlijke staat per leeftijdsklasse zou het onderzoek eventueel nog verder gespecificeerd kunnen worden door vooral aandacht te besteden aan de verdeling der vrouwelijke populatie tijdens de vruchtbare periode (15/19-45/49 jaar). Als algemeen gemiddelde kan aldus voor het platteland in Vlaanderen voor het einde van het Ancien Regiem een niveau van ca. 46-47 % worden aangenomen en voor de stedelijke kernen zou dit zelfs nauwelijks 40 % hebben bedragen. Dit betekent derhalve dat stellig vanaf dat ogenblik steeds een zeer belangrijke reserve op de huwelijksmarkt moet aanwezig geweest zijn ! Alles wijst er bovendien op dat deze markante symptomen van de nuptialiteitskrisis nog versterkt werden doorheen de 19e eeuw. Terwijl op het einde van de 18e eeuw nog maar 28 % van de vrouwen in de leeftijdsklasse 30-34 jaar ongehuwd waren, bedroeg deze verhouding reeds 46 % voor het platteland in Oost-Vlaanderen in 1846 en 54,2 % in 1856. Hierop volgt dan een geleidelijke terugval tot 43,1 % in 1866, 38,8 % in 1880, 34,5 % in 1890 en 31,5 % in 1900.

Gelijkaardige besluiten dringen zich op bij het bepalen van de indices van de nuptialiteit (Im). Eksklusief voor de rurale bevolking in Vlaanderen zou in dit verband volgende evolutie aannemelijk zijn voor de late 17e-begin 20e eeuw :

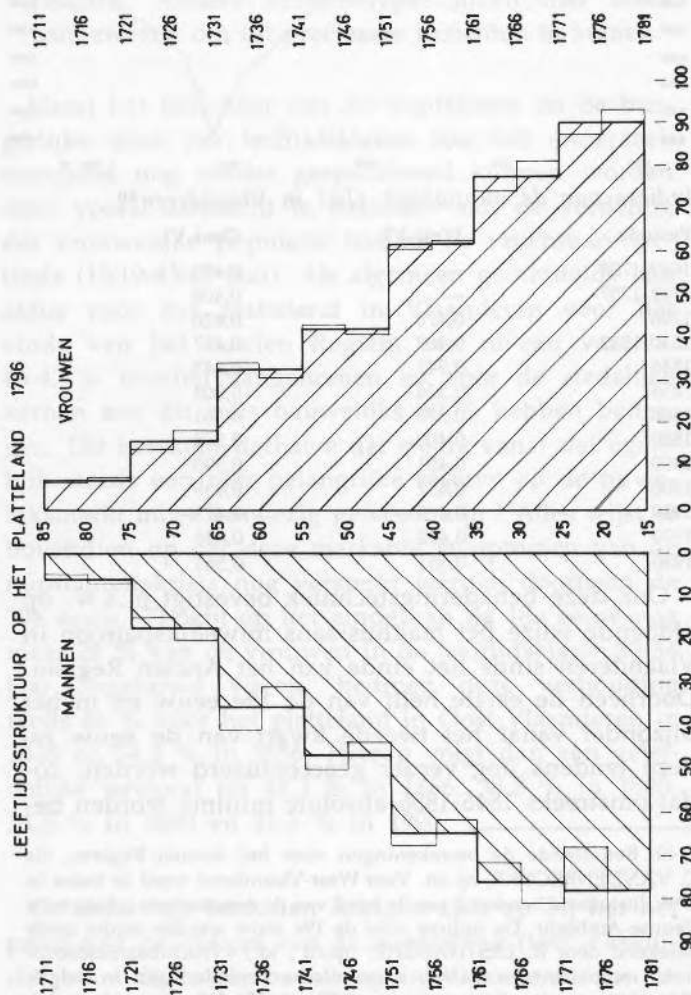

*Indices van de nuptialiteit (1m) in Vlaanderen*⁴⁰.

Periode	West-Vl.	Oost-Vl.
1699-1703	—	0,473
1742-1757	—	0,406
1796	0,470	0,420
1810-1812	0,407	0,417
1846	0,347	0,345
1856	0,326	0,303
1866	0,375	0,361
1880	0,400	0,364
1890	0,401	0,395
1900	0,437	0,439
1910	0,463	0,473
1920	0,432	0,446
1930	0,551	0,561

Ook deze benaderingstechniek bevestigt m.a.w. op afdoende wijze het malthusiaans huwelijkspatroon in Vlaanderen sinds het einde van het Ancien Regiem. Doorheen de eerste helft van de 19e eeuw en in het bijzonder vanaf het tweede kwart van de eeuw zal deze tendens nog verder geaccentueerd worden, zodat omstreeks 1846-1856 absolute minima worden be-

40. Betreffende de omrekeningen voor het Ancien Regiem, zie C. VANDENBROEKE, op.cit. Voor West-Vlaanderen werd de index in 1796 uitsluitend berekend aan de hand van de nominatieve telling voor Veurne-Ambacht. De indices voor de 19e eeuw werden eerder reeds berekend door R. LESTHAEGHE, op.cit ; id., «Vruchtbaarheidscontrole, nuptialiteit en sociaal- economische veranderingen in België, 1846-1910», in «Bevolking en Gezin», 1972, pp. 251-305. Zie verder ook J. DUCHENE - R. LESTHAEGHE, «Essai de reconstitution de la population belge sous le régime français : quelques caractéristiques démographiques de la population belge». Dit artikel werd opgenomen in «Bevolking en Gezin». Vooraf werd ons hiervan inzage verleend, waarvoor onze dank.

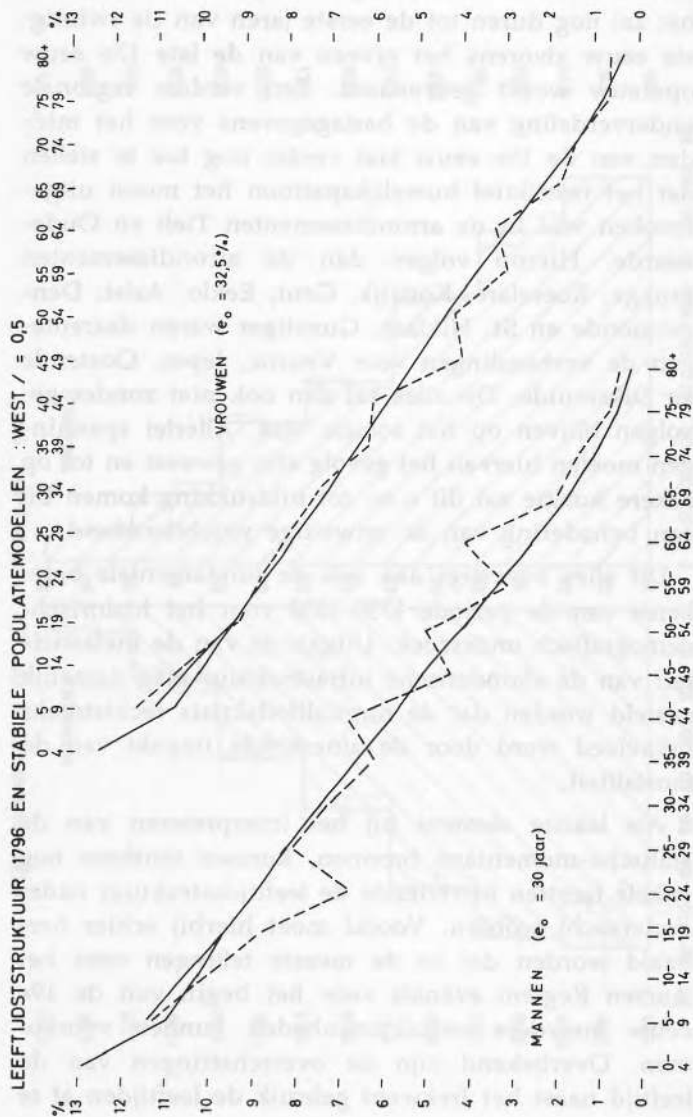

reikt die nog slechts van een orde van 0,3 zijn. Weliswaar treedt nadien een geleidelijk herstel in, maar het zal nog duren tot de eerste jaren van de twintigste eeuw alvorens het niveau van de late 17e eeuw opnieuw wordt geëvenaard. Een verdere regionale onderverdeling van de basisgegevens voor het midden van de 19e eeuw laat verder nog toe te stellen dat het restriktief huwelijkspatroon het meest uitgesproken was in de arrondissementen Tielt en Oudenaarde. Hierop volgen dan de arrondissementen Brugge, Roeselare, Kortrijk, Gent, Eeklo, Aalst, Dendermonde en St. Niklaas. Gunstiger waren daarentegen de verhoudingen voor Veurne, Ieper, Oostende en Diksmuide. Dit alles zal dan ook niet zonder gevolgen blijven op het sociale vlak. Allerlei spanningen moeten hiervan het gevolg zijn geweest en tot op zekere hoogte zal dit o.m. tot uitdrukking komen bij een benadering van de onwettige vruchtbaarheid.

Dit alles bevestigt dan ook de fundamentele betekenis van de periode 1750-1850 voor het historisch-demografisch onderzoek. Uitgaande van de inelasticiteit van de economische infrastructuur mag namelijk gesteld worden dat de nuptialiteitscrisis rechtstreeks beïnvloed werd door de afnemende impact van de mortaliteit.

Als laatste element bij het interpreteren van de statische-momentane bronnen, kunnen tenslotte nog enkele facetten betreffende de leeftijdsstructuur nader onderzocht worden. Vooraf moet hierbij echter herhaald worden dat in de meeste tellingen voor het Ancien Regiem evenals voor het begin van de 19e eeuw meerdere onvolkomenheden kunnen voorkomen. Overbekend zijn de overschattingen van de leeftijd naast het frekwent gebruik de leeftijden af te ronden.

Het uitwerken van een globaal overzicht van de

leeftijdsstructuur voor een ruimer gebied lijkt eerst vanaf de late 18e eeuw realiseerbaar. Uitgaande van de telling van 1796 hebben wij aldus een bevolkingspyramide uitgewerkt die betrekking heeft op ca. 90.000 inwoners ; d.i. ongeveer 10 % van de plattelandsbevolking in Vlaanderen. Op deze wijze kunnen de voornaamste karakteristieken van het bevolkingsverloop op het einde van het Ancien Regiem bondig samengevat en gevisualiseerd worden. Het meest opvallende kenmerk blijft nochtans de jonge leeftijdsopbouw die tot uitdrukking komt in de brede uitbouw van de grafische weergave. De groep der jongeren (-15/19 jaar) zou nl. gemiddeld 34-35 % en 43-44 % van de bevolking hebben uitgemaakt. Dit laat meteen het natuurlijk gedragspatroon uitschijnen met uitsluiting van iedere vorm van antikceptie. De impact van de mortaliteit onder de jongeren en de jongvolwassenen moet bovendien reeds sterk teruggelopen zijn, daar hier nog slechts een geleidelijke afname van het aantal effectieven waarneembaar wordt. Een hoger sterfterisico blijft echter de oudere leeftijdsgroepen teisteren. Belangrijk is verder het uitblijven van belangrijke inkervingen («classes creuses»), zodat mag worden aangenomen dat geen «moordende» krisissen meer zijn voorgekomen sinds het midden van de eeuw. Dit geldt dan meer bepaald voor de vitale leeftijdsklassen⁴¹. Voor de ouderlingen evenals voor de kinderen kunnen echter enkele fasen van surmortaliteit (o.m. als gevolg van dysenterie) niet uitgesloten worden. De inkervingen voor de

41. Enig voorbehoud moet daarentegen nog worden gemaakt voor de generaties die in de jaren dertig-veertig van de 18e eeuw waren geboren. De «inkerving» die voor de 50 à 60-jarigen opvalt zou aldus in verband te brengen zijn met de hongerjaren, de Oostenrijkse Successieoorlog en de belangrijke pokkenepidemieën die zich op dat ogenblik voordeden.

mannelijke bevolking van 15-24 jaar lijken daarentegen hoogst onwaarschijnlijk⁴². Deze moeten ingegeven geweest zijn door onderregistratie als gevolg van de conscriptie. Opvallend zijn trouwens de afwijkingen die tot uiting komen bij een vergelijking met de stabiele populatiemodellen.

In laatste instantie tenslotte moet het meer konkaaf verloop van de weergave voor de vrouwelijke bevolking aangestipt worden. Dit zou te verklaren zijn door de belangrijker uitwijking onder de jongeren en het hoger sterfterisico op het einde van de prokreatieperiode.

Duidelijk afwijkende verhoudingen worden daarentegen opgemerkt voor de stedelijke centra. Als gevolg van de belangrijke immigratie onder de jongeren en de jongvolwassenen mag immers een sterkere bezetting van de vitale leeftijdsklassen worden verwacht. Omgekeerd mag tevens gesteld worden dat de ruimere verspreiding van het celibaat er tot een onderbezetting van de jongste leeftijdsklassen heeft bijgedragen. Voor de stad Veurne bijvoorbeeld vertegenwoordigden de 0-19 jarigen op het einde van het Ancien Regiem nauwelijks 37 % van de totale bevolking. Te Gent en Brugge was deze verhouding omstreeks het midden der 19e eeuw zelfs niet hoger dan 35 %.

Alvorens het onderzoek thans verder uit te werken voor de dynamische-lopemde bronnen, kunnen vooraf nog enkele globale inzichten worden samengevat

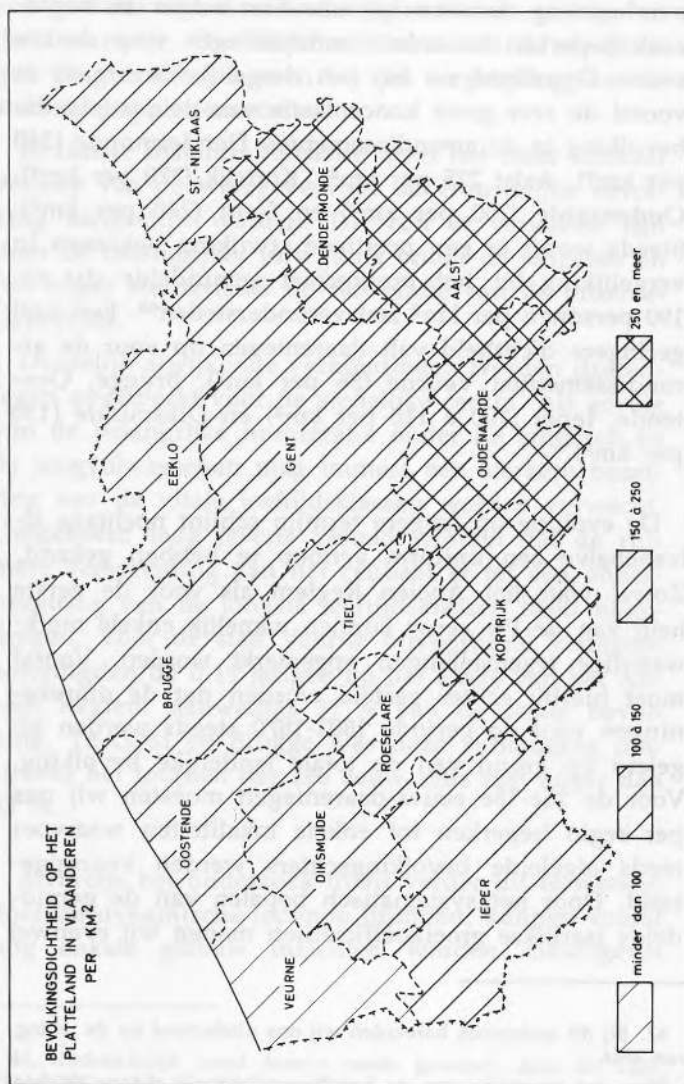
42. Uitdrukkelijk werd hierop reeds gewezen door R. LESTHAEGHE, «Een demografisch model...», op.cit., pp. 76-80; zie ook de kritische bemerkingen die door G. GADEYNE voor Izegem en door D. DALLE voor Veurne-Ambacht en voor de stad Veurne geformuleerd werden.

m.b.t. de bevolkingsdichtheid. Gezien het fragmentarisch karakter van de tellingen tot vóór de Franse overheersing, moeten wij ons hier echter in hoofdzaak beperken tot enkele aanduidingen voor de 19e eeuw. Opvallend nu bij een dergelijke weergave is vooral de zeer grote concentratie van de plattelandsbevolking in de arrondissementen Dendermonde (340 per km²), Aalst 275 per km²), Kortrijk (270 per km²), Oudenaarde (250 per km²) en Gent (240 per km²). Steeds wordt er een positieve afwijking bekomen in vergelijking tot het provinciaal gemiddelde dat ca. 190 personen per km² laat veronderstellen⁴³. Een veel geringere dichtheid valt daarentegen op voor de arrondissementen Veurne (86 per km²), Brugge, Oostende, Ieper (100 à 110 per km²) en Diksmuide (130 per km²).

De evolutie op langere termijn schijnt nochtans allesbehalve een uniform verloop te hebben gekend. Zowel voor het Ancien Regiem als voor de eerste helft van de 19e eeuw kunnen namelijk enkele merkwaardige tegenstellingen opgemerkt worden. Vooraf moet hierbij echter gesteld worden dat de omrekeningen voor de periode 1801-1870 steeds werden afgeleid op grond van de totale landelijke bevolking. Voor de 16e-18e eeuw daarentegen moesten wij ons per regio beperken tot enkele lokaliteiten waarvoor reeds afgeleide bevolkingscijfers werden vooropgesteld. Door het systematisch bepalen van de gemiddelde jaarlijkse groeikoëfficiënten menen wij evenwel

43. Bij dit onderzoek baseerden wij ons uitsluitend op de telling van 1846.

Voor een overzicht van de bevolkingsdichtheid tijdens de late middeleeuwen, zie N.J.G. POUNDS in «*Journal of Social History*», III, 1970, pp. 225-247 en in «*Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*», XLIX, 1971, pp. 369-402.

tot enkele benaderende inzichten te kunnen besluiten. Hierbij moet in de eerste plaats worden gewezen op de enorme terugval van de bevolking tijdens het laatste kwart van de 16e eeuw. Weliswaar kunnen voor deze periode de fluktuaties alleen voor de Westhoek, het Land van Aalst, het Land van Dendermonde en enkele parochies ten Z.O. van Oudenaarde meer in detail gevolgd worden, de resultaten die er worden teruggevonden spreken evenwel voor zich zelf. In een tijdspanne van 10-20 jaar (1570-1580/90) zou de bevolking in Veurne-Ambacht nl. tot ca. $\frac{1}{4}$ teruggevallen zijn ; voor de streek van Aalst en Oudenaarde kan een daling tot $\frac{1}{3}$ verondersteld worden en voor het Land van Dendermonde zou de bevolking ongeveer gehalveerd zijn. Analoge besluiten dringen zich op bij het analyseren van de poortersboeken voor diverse centra. Alvast voor de kasselrij Kortrijk kon in die zin voor de buitenpoorters een daling met 75 % worden berekend. Niet minder sprekend tenslotte zijn de besluiten die zich opdringen op grond van bepaalde fiskale bronnen zoals bvb. de oude impost op wijn, bier en slachtvee⁴⁴. Het ligt voor de hand dat al deze verliezen in ruime mate veroorzaakt werden door de oorlogsomstandigheden evenals door de misoogsten en epidemieën die hieruit voortvloeiden. Determinerend waren verder

44. De bevolkingscijfers voor Veurne-Ambacht tijdens de 16e-begin 17e eeuw werden door P. VAN DE WALLE berekend op grond van de fiskale tellingen. De weergaven voor het Land van Dendermonde werden uitgewerkt door L. PEE, «De bevolkingsevolutie... van 1469 tot 1620», in «*Studia Historica Gandensia*», nr. 200, Gent, 1976.

Voor het belang van de poortersboeken en de «imposten» kan verder worden verwezen naar de bijdragen van K. MADDENS m.b.t. de crisis en de ontvolking op het einde van de 16e eeuw in het Brugse Vrije en de kasselrijen Kortrijk en Ieper.

de migraties die ingegeven waren door politieke, religieuze of socio-ekonomische overwegingen. Veelal golden het hier nochtans tijdelijke bevolkingsverplaatsingen, die met het herintreden van de vrede ongedaan werden gemaakt. Dit blijkt o.m. uit de uitzonderlijke groeikoëfficiënten die voor het einde van de 16e en het eerste kwart van de 17e eeuw worden opgemerkt. Hierbij zouden o.m. volgende benaderende waarden te weerhouden zijn :

Jaarlijkse procentuele groei van de bevolking in Vlaanderen op het einde van de 16e- begin 17e eeuw

	1590-1600	1600-10	1610-20	1620-30	1630-40	1640-50	1650-60
Veurne							
Ambacht	3,9	1,7	5,5	3,8	0,8	—	—
Meetjesland	—	—	2,4	2,7	0,8	0,5	1,3
Amb. Assenede- Boekhoute	—	—	—	—	0,8	0,7	2,6
Land van Aalst	1,9	2,6	2,0	1,6	0,5	0,8	0,8
Z.O. van							
Oudenaarde	0,5	3,3	2,4	1,7	1,4	1,8	0,0

Dit zou betekenen dat het bevolkingscijfer van 1560-70 in de meeste streken opnieuw geëvenwaard werd omstreeks het midden (tweede kwart) van de 17e eeuw. Een belangrijke uitzondering hierop wordt evenwel gevormd door het noorden van de provincie, waar menigvuldige raids van de «vrijbuiters» elke nieuwe bevolkingsexpansie bleven afremmen.

Belangrijke regionale contrasten blijven verder ook kenmerkend doorheen de tweede helft van de 17e eeuw met absolute minima voor geheel het gebied ten zuiden de lijn Veurne-Eeklo-Aalst. Een duidelijke korrelatie lijkt ten andere aannemelijk t.a.v. de herhaalde oorlogen en brandschattingen in deze zone.

Afgezien van de tijdelijke migraties moet voor een

verklaring van de bevolkingsterugval en (of) stagnatie verder ook verwezen worden naar de menigvuldige mortaliteitskrissen en de bevoorradingsmoeilijkheden. Bijzonder nefast waren aldus de decennia 1666-1675 en 1676-1685, wanneer zelfs een gemiddelde procentuele afname van de bevolking van respectievelijk 0,2 en 1,3 % per jaar kan verondersteld worden.

Een meer regelmatige en belangrijke groei zal trouwens eerst na de eeuwwisseling waarneembaar worden op het platteland in Vlaanderen. In het bijzonder tijdens het derde kwart van de 18e eeuw kan aldus een zeer gunstige ontwikkeling worden opgemerkt voor nagenoeg alle streken. Deze tendens zal evenwel tijdelijk onderbroken worden tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw, wanneer zich opnieuw meerdere epidemieën (o.m. tyfus en dysenterie) beginnen te manifesteren. Op dat ogenblik valt de jaarlijkse toename van de plattelandsbevolking in Vlaanderen terug tot ca. 0,5 %. Tijdens de eerste decennia van de 19e eeuw treedt dan een nieuwe versnellingsfase in voor alle arrondissementen (0,7-0,8 %) en deze zal thans aanhouden tot en met het begin van de jaren dertig. Gezien de economische crisis, de nieuwe bevoorradingsmoeilijkheden en de talrijke epidemieën die hiermee gepaard gingen, zal op dat ogenblik een terugval intreden die thans aanhoudt tot het derde kwart van de 19e eeuw⁴⁵. Voor de laatste decennia van de eeuw werd de hernieuwde expansie gedeeltelijk opgevangen door de toenemende mobiliteit en de vlucht naar de steden («exode rural»).

45. G. JACQUEMYNS, «*Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-50*», Brussel, 1929 ; B. VERHAEGHEN, «*Contribution à l'histoire économique des Flandres*», Leuven-Parijs, 1961.

Een analoge weergave als voor het platteland kan ook voor de stedelijke kernen uitgewerkt worden. Hiertoe werd voor de 19e eeuw uitgegaan van de totale bevolkingscijfers voor alle Vlaamse centra samen. Voor het Ancien Regiem daarentegen bleven de vergelijkingen beperkt tot enkele benaderende waarden voor Gent, Brugge, Eeklo en Tielt⁴⁶. Reeds op deze beperkte basis kunnen niettemin enkele typische afwijkingen worden weerhouden. Dit geldt dan in de eerste plaats voor het tweede kwart en de laatste decennia van de 17e eeuw, wanneer de mobiliteit op het platteland in het bijzonder de stedelijke kernen ten goede kwam. Kompleet tegengesteld wordt de ontwikkeling tijdens de eerste helft van de 18e eeuw. Een fase van bevolkingsstagnatie en (of) terugval in de steden alterneert op dat ogenblik met een gestadige groei op het platteland. Een hernieuwde «expansie» in de Vlaamse centra zal eerst na het midden van de eeuw geleidelijk op gang komen⁴⁷. Omstreeks het einde van het Ancien Regiem en de eerste jaren van de 19e eeuw blijft het groei-ritme in de steden en op het platteland dan ongeveer van dezelfde orde. Het zal ten andere duren tot het tweede kwart van de 19e eeuw alvorens het acceleratieproces meer uitgesproken gaat worden in de centra : 1 à 1,5 % per jaar tegenover 0,7 à 0,8 % op het platteland. Ook tijdens de crisis van de jaren

46. H. VAN WERVEKE, «*De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw*», Brussel, 1948 ; A. WIJFFELS, «*De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw*», in «*Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*», 1958, pp. 1243-1274 ; id., «*De evolutie van het Tielts bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw*», in «*De Leiegouw*», III, 1961, pp. 213-227 ; A. DE VOS, «*De omvang...*», op.cit., pp. 146-147.

47. Vgl. H. VAN WERVEKE, «*Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden, 17e-18e eeuw*», Brussel, 1955, p. 16 ; P. DEPREZ, «*The demographic development...*», passim, op.cit.

veertig-vijftig wordt de stedelijke bevolking minder aangetast, te meer daar regelmatige inwijkingsgolven vanuit het platteland de verliezen in ruime mate compenseerden. De definitieve landvlucht op het einde van de eeuw komt deze tendens nog versterken, zodat het proportioneel aandeel van de stedelijke bevolking steeds verder zal toenemen. In plaats van 22-23 % zoals voor het begin van de eeuw, draagt deze verhouding omstreeks 1840-50 ca. 25 % en in 1860-70 reeds 30 %. Nadien zal dit niveau omzeggens onveranderd blijven tot en met het einde van de 19e eeuw en dit niettegenstaande de ruime verspreiding van antikonceptie die ondertussen in de meeste centra op gang was gekomen⁴⁸.

Enige kritiek zou evenwel kunnen uitgebracht worden t.a.v. bepaalde bevolkingscijfers zoals deze voor het Ancien Regiem werden vooropgezet. Door gaans zijn hier immers afgeleide evaluaties bedoeld die met behulp van een reductiecoëfficiënt worden berekend⁴⁹. Naast de partiële tellingen die eerder reeds besproken werden, gaat men hiertoe ook veelal uit van het (gemiddeld) aantal geboorten. Periodisch kunnen hierin echter enorme schommelingen voorkomen, zodat het aangewezen lijkt om bij de omrekeningen uit te gaan van een variërende verhouding. Specifiek voor de stedelijke kernen zou verder ook per wijk met een aangepaste reductiefactor rekening

48. Als stedelijke centra voor de 19e eeuw werden, overeenkomstig de aanduidingen in de bestuurlijke verslagen, volgende lokaliteiten opgenomen: voor West-Vlaanderen Brugge, Kortrijk, Diksmuide, Veurne, Izegem, Menen, Nieuwpoort, Oostende, Poperinge, Roeselare, Tielt, Torhout, Waasten, Wervik en Ieper; voor Oost-Vlaanderen Gent, Oudenaarde, Dendermonde, Aalst, Deinze, Ronse, St. Niklaas, Ninove, Eeklo, Lokeren en Geraardsbergen.

49. Betreffende de problemen die inherent zijn aan dergelijke benaderingen, kan worden verwezen naar R. MOLS, op.cit., dl. II, passim.

moeten worden gehouden⁵⁰. Bij wijze van voorbeeld werden deze verschillende benaderingstechnieken voor de stad Gent samengebracht, zodat men zich een duidelijker idee kan vormen omtrent de eventuele afwijkingen die zich bij dergelijke evaluaties kunnen voordoen :

Approximatieve bevolkingscijfers voor Gent, 17e-18e eeuw

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1651-60	(48.476)	—	(38.000- 41.700)	—	—
1656-65	49.310	—	—	—	—
1661-70	(49.163)	—	—	—	—
1666-75	50.680	—	—	—	—
1671-80	(49.912)	—	—	—	—
1676-85	51.030	—	—	—	—
1681-90	(51.608)	—	—	—	—
1686-95	51.887	—	—	—	—
1691-00	(54.175)	—	—	56.600	95,7/—./—./—
1696-05	51.285	—	—	53.100	96,5/—./—./—
1701-10	(48.297)	—	50.400	52.430	92,1/—./—/ 98,0
			52.400		
1706-15	48.468	49.781	49.407	54.030	89,7/ 92,1/ 90,1
1711-20	(45.786)	—	46.492	50.365	90,9/—./—/ 92,3
1716-25	42.852	44.120	—	46.895	91,3/ 94,0/—./—
1721-30	(40.426)	(42.650)	—	43.280	93,4/ 98,5/—./—
1726-35	39.384	42.732	—	40.000	98,4/106,8/—./—
1731-40	(39.545)	(42.800)	—	37.150	106,4/115,2/—./—
1736-45	38.298	44.226	44.312	36.900	103,8/119,8/120,1
1741-50	(38.495)	—	44.064	37.600	102,4/—./—/117,2
1746-55	39.608	45.400	—	39.780	99,5/114,1/—./—
1751-60	(39.294)	(42.900)	—	42.730	91,9/100,4/—./—
1756-65	38.887	43.661	—	42.500	91,5/102,7/—./—
1761-70	(39.916)	—	43.589	43.250	92,3/—./—/100,8
1766-75	41.254	45.465	—	44.500	92,7/102,2/—./—
1771-80	(42.895)	—	47.639	45.650	93,9/—./—/104,4
1776-85	45.454	49.023	—	47.200	96,3/103,8/—./—
1781-90	(48.076)	—	51.525	—	—
1786-95	51.104	51.104	—	—	—
1791-00	—	—	53.820	—	—

50. P. DEPREZ, «Het Gentse bevolkingscijfer in de tweede helft van de 18e eeuw», in «Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», XI, 1957, pp. 177-195.

Afgezien van deze benaderingen die gebaseerd zijn op enkele fragmentarisch gekende demografische indicatoren, werd tenslotte nog een supplementaire evaluatie opgenomen. Hierbij werd uitgegaan van fiskale bronnenreeksen die toelaten de totale omzet aan levensmiddelen in de stad te omschrijven. Op deze wijze moet m.a.w. de feitelijke bevolking nauwkeuriger kunnen omschreven worden. Dit is dan in het bijzonder het geval wanneer de omrekeningen beperkt blijven tot werkelijk levensnoodzakelijke produkten zoals bvb. graan, waarvoor een vrij konstante hoofdelijke konsumptie aannemelijk blijft doorheen het Ancien Regiem⁵¹.

Door het naast elkaar plaatsen van deze diverse benaderingsprocédé's worden de gevaren voor over- of onderschatting zeer treffend geïllustreerd. Zelfs door het inbouwen van allerlei korrekities, door rekening te houden met fluktuerende reductiecoëfficiënten, blijven nog steeds afwijkingen van een orde van 5 à 10 % onvermijdelijk. Bovendien blijkt ook duidelijk, voor zover de feitelijke bevolking in aanmerking wordt genomen, dat de jaarlijkse-periodische schommelingen soms zeer belangrijk konden zijn. Vooral deze laatste vaststellingen willen wij zeer sterk benadrukken. Over het algemeen wordt immers de mobiliteit van de plattelandsbewoners en de tendens tot (tijdelijk) emigreren tijdens crisisjaren (oorlogen en/of sociaal- economische moeilijkheden) nog al te zeer onderschat. In de verslagen van tijdgenoten wordt hierop nochtans herhaaldelijk gezinspeeld. Voor de periode 1685-96 werd aldus uit het Veurnse gerapporteerd dat er massaal geïmmigreerd werd « uut andere

51. Bedoeld zijn hier de bronnenreeksen 450, 498 en 499 op het stadsarchief te Gent.

quartieren van Vlaenderen»⁵². Voor 1668 meldde J. Billet in zijn «Politye-Boeck» dat «menichvuldighe vluchtende lantlieden... met hunne kinders, beesten ende graenen» naar de stad Gent kwamen afgezakt⁵³!

Het fluktuierend karakter der bruto-koëfficiënten werd anderzijds reeds door meerdere auteurs aangegeven. Hierboven resumeerden wij enkele kritische bedenkingen die P. Deprez formuleerde t.a.v. het gebruik van konstante verhoudingen voor de stad Gent. Maar ook voor het platteland lijken gelijkaardige besluiten aannemelijk. Daarbij komt tevens dat de omrekeningen er gemakkelijker kunnen vervalst worden door het beperkt aantal gegevens waarop men zich noodgedwongen moet baseren. Om dergelijke storende invloeden maximaal te elimineren, hebben wij de gemiddelde waarden voor meerdere lokaliteiten en (of) regio's samen gevoegd. Samengevat per periode van 10-20 jaar kunnen deze omrekeningen als volgt worden weergegeven :

Evolutie van de geboorte- en huwelijkskoëfficiënten op het platteland in Vlaanderen, 17e-19e eeuw

Periode	Geboorte- koëfficiënt	Aantal aanduidingen	Huwelijks- koëfficiënt	Aantal aanduidingen
1630-49	37,2	7	—	—
1670-89	47,3	13	15,0	2
1680-99	56,2	34	13,1	4
1690-09	52,7	45	12,9	28
1700-19	45,3	28	12,8	29
1710-29	48,8	10	13,4	9
1720-39	50,7	9	12,4	9
1730-49	41,5	14	10,3	7

52. D. DALLE, «De volkstellingen...», op.cit., p. 12.

53. Tekst geciteerd door H. VAN WERVEKE, in «De curve...», op.cit., p. 50.

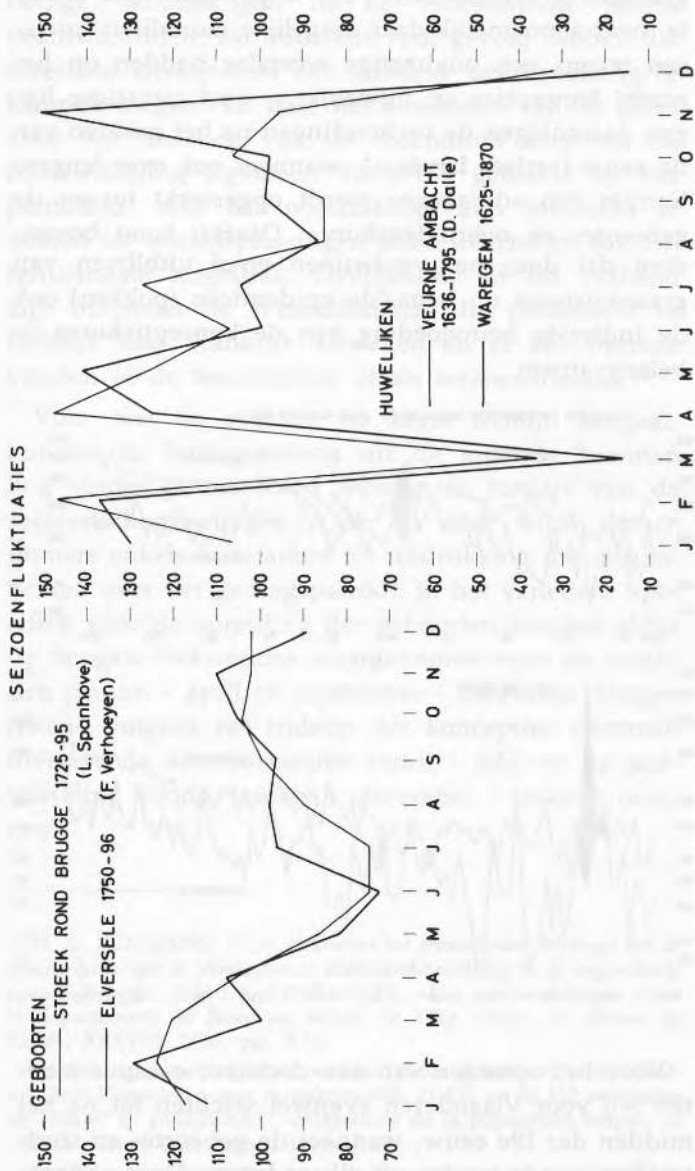
1740-59	37,7	9	8,9	7
1750-69	40,7	8	8,5	7
1760-79	39,6	15	8,0	13
1770-89	39,5	36	8,7	32
1780-99	37,4	68	8,6	53
1800-09	36,3	ca. 240	8,3	ca. 240
1815-30	34,0	ca. 560	7,9	ca. 240
1831-40	33,0	ca. 560	6,8	ca. 560
1846-50	25,0	ca. 560	5,5	ca. 560
1851-56	25,8	ca. 560	5,9	ca. 560
1856-60	28,9	ca. 560	7,5	ca. 560
1861-65	30,0	ca. 560	6,7	ca. 560
1871-75	32,0	ca. 560	6,7	ca. 560
1881-85	31,5	ca. 560	6,6	ca. 560
1891-95	32,5	ca. 560	7,0	ca. 560
1901-05	32,0	ca. 560	7,4	ca. 560
1911-15	25,0	ca. 560	9,0	ca. 560

Niet alleen komen de soms belangrijke schommelingen per periode tot uiting in dit overzicht, minstens even belangrijk is de dalende trend die op langere termijn onderkend wordt. Dit is tot op zekere hoogte een gevolg van de oudere leeftijdsstructuur die eerder reeds werd benadrukt. Specifiek voor de periodische fluktuaties moet tevens rekening worden gehouden met de interacties tussen de verschillende demografische determinanten⁵⁴. Decisief in dit opzicht is de invloed van de mortaliteit en dan meer bepaald van de sterfte onder de vitale leeftijdsklassen. Een uitgesproken negatieve korrelatie komt aldus tot uiting t.o.v. de geboortecijfers, terwijl een gunstige beïnvloeding gaat optreden voor de huwelijkskurve. In menig opzicht gaat het hier evenwel om tweede huwelijken, zodat de eventuele reperkusies op het geboortecijfer sterk worden gedrukt. Dit

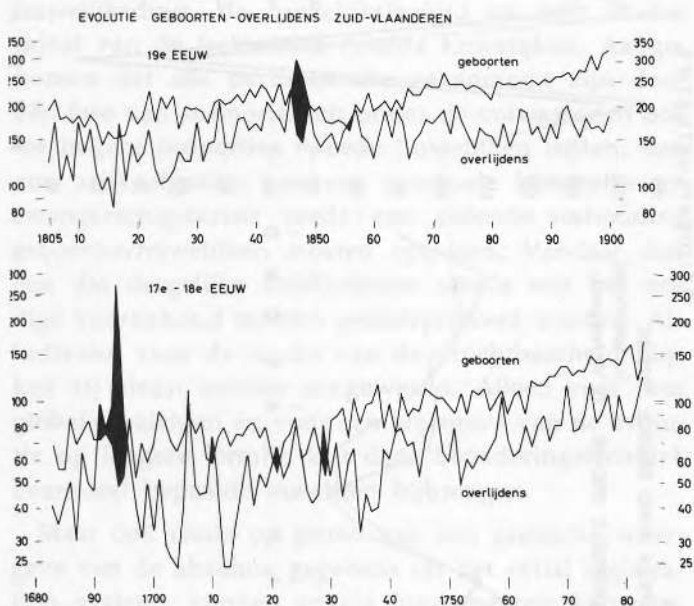
54. Expliciet werd deze problematiek reeds belicht door D. DALLE, «De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en de 18e eeuw», Brussel, 1963, pp. 165-190; id., «De bevolking van de stad Veurne...», op.cit., pp. 113-121.

houdt verder ook in dat door een oppervlakkige controle van de huwelijks- en geboortekurve soms ten onrechte gepoogd wordt om tot een gefundeerde weergave van de (hewelijks)vruchtbaarheid te komen. Doorgaans geeft deze methode als resultaat een gemiddelde van 4 à 5 kinderen per huwelijk. Het is echter duidelijk dat tal van bijkomende invloeden in aanmerking dienen genomen om een nauwkeuriger omschrijving van de fecunditeit te bekomen. De vastgestelde verhouding geboorten/huwelijken is immers zelf afhankelijk van allerlei factoren zoals migraties, wijzigingen in de huwelijksvruchtbaarheid, de huwelijksduur, de huwelijksleeftijd en niet in het minst van de frekwentie tweede huwelijken. Aangenomen dat alle perioden die gekenmerkt zijn door een fase van surmortaliteit onder de volwassenen ook tot hogere proporties tweede huwelijken leiden, dan zou zelfs afgezien van een eventuele conceptie- en zwangerschapskrisis reeds een dalende verhouding geboorten/huwelijken moeten optreden. Vandaar dan ook dat dergelijke koëfficiënten steeds met het nodige voorbehoud moeten geïnterpreteerd worden. Als indikator voor de studie van de vruchtbaarheid blijken zij alvast minder aangewezen. Alleen voor zeer globale inzichten en voor een weergave van de evolutie op langere termijn kan deze benaderingstechniek eventueel bepaalde inzichten bijbrengen.

Maar ook reeds op grond van een grafische weergave van de absolute gegevens uit het «vital registration system» kunnen enkele fundamentele kenteringen m.b.t. de demografische evolutie onderscheiden worden. Voor de meeste streken worden wij namelijk geconfronteerd met het mechanisme van de zogenaamde «crises mortelles» die voorkomen tot omstreeks het midden van de 18e eeuw en door hun intensiteit en regelmaat slechts een beperkte demo-

grafische groei toelieten (-0,5 % per jaar). Dit is des te meer aannemelijk daar dergelijke mortaliteitskrisissen tevens een ongunstige weerslag hadden op het aantal concepties en huwelijken. Veel gunstiger liggen daarentegen de verhoudingen na het midden van de eeuw («crises larvées»), wanneer ook over langere termijn een «décallage» wordt opgemerkt tussen de geboorte- en overlijdenskurve. Daarbij komt bovendien dat door het verdwijnen en/of uitblijven van graankrisissen en bepaalde epidemieën (pokken) ook de indirecte beïnvloeding van de conceptiecurve in belang afnam.

Voor het optreden van een decisieve caesuur moeten wij voor Vlaanderen evenwel wachten tot na het midden der 19e eeuw, wanneer de geboorte- en sterftecijfers steeds verder uit elkaar lopen. Deze «boom» in de demografische groei, zonder dat daaraan de

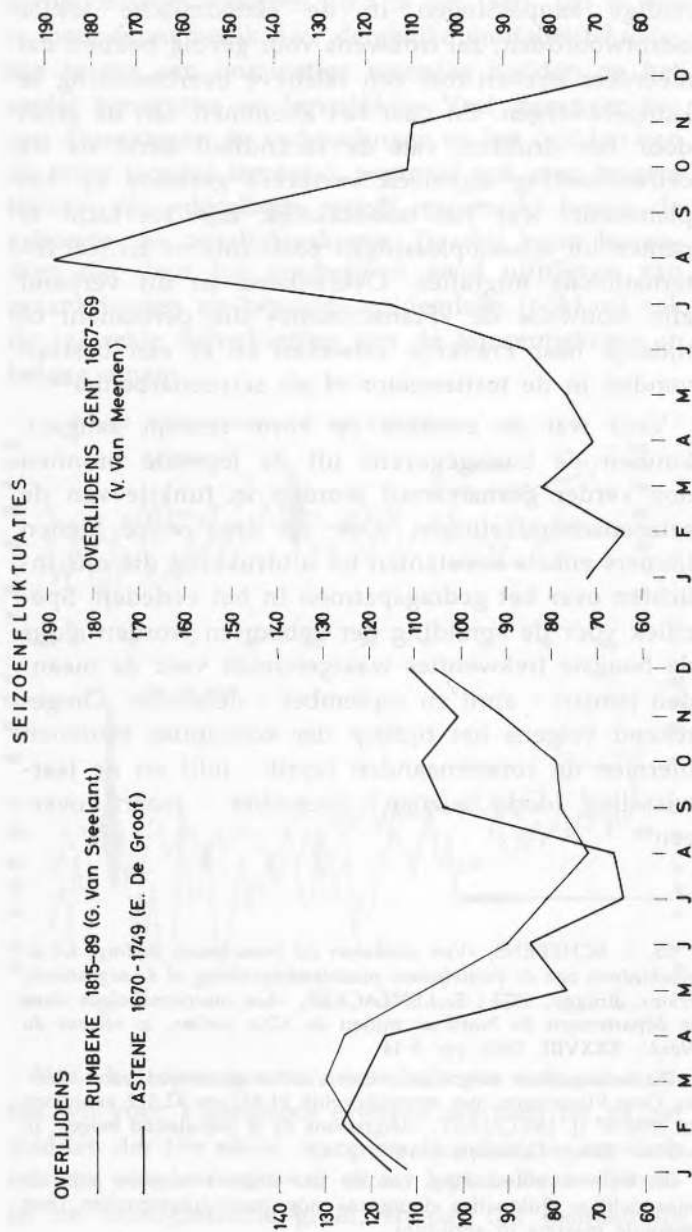
nodige aanpassingen in de economische sektor beantwoordden, zal trouwens voor gevolg hebben dat meerdere streken met een relatieve overbevolking te kampen kregen. En daar het afremmen van de groei door het drukken van de fecunditeit eerst na de eeuwwisseling algemeen verspreid geraakte op het platteland, was het noodzakelijk zijn toevlucht te nemen tot wisseloplossingen zoals interne en (of) internationale migraties. Overbekend in dit verband zijn trouwens de «Franschmans» die permanent of tijdelijk naar Frankrijk uitweken en er een bestaan vonden in de textielsector of als seizoenarbeider⁵⁵.

Voor wat de evolutie op korte termijn aangaat, kunnen de basisgegevens uit de lopende bronnen nog verder geanalyseerd worden in functie van de seizoenschommelingen. Ook op deze wijze komen immers enkele konstanten tot uitdrukking die ons inlichten over het gedragspatroon in het verleden. Specifiek voor de spreiding der geboorten worden aldus de hoogste frekwenties waargenomen voor de maanden januari - april en september - december. Omgekeerd volgens het tijdstip der concepties stemmen hiermee de zomermaanden (april - juli) en de jaarwisseling (dode seizoen : december - maart) overeen⁵⁶.

55. L. SCHEPENS, «Van vlaskutser tot franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw», Brugge, 1973 ; F. LENTACKER, «Les ouvriers belges dans le département du Nord au milieu de XIXe siècle», in «Revue du Nord», XXXVIII, 1956, pp. 5-14.

De belangrijkste migraties werden aldus genoteerd voor West- en Oost-Vlaanderen met respectievelijk 21.452 en 32.312 eenheden in 1888-97 (J. JACQUART, «Migrations de la population belge», in «Revue Sociale Catholique», 1899, p. 8).

56. Bij een omrekening van de onwettige concepties zijn de maandelijkse fluktuaties doorgaans nog meer uitgesproken, met absolute maxima in april-juni.

Voor de huwelijken komen de hoogste frekwenties voor tijdens de maanden februari, april-mei, juli en oktober-november. Laagtepunten vallen daarentegen op in maart, augustus-september en december. Dit betekent m.a.w. dat het ritme der huwelijken volledig gedomineerd werd door de kerkelijke voorschriften (verbod tot huwen in de vasten en de advent) en door de werkzaamheden op het land (oogst). Het is nochtans treffend dat dit patroon, zij het iets minder uitgesproken, ook wordt teruggevonden voor de vrije beroepen, de industriëlen evenals bij de adel. Verder zou het wenselijk zijn de basisgegevens verder op te splitsen per periode, zodat de invloed van allerlei factoren (kerkelijke voorschriften; economische structuren, enz...) nauwkeuriger kan omljnd worden⁵⁷. De huidige stand van het onderzoek laat evenwel niet toe een dergelijk onderscheid uit te werken voor wat de huwelijkscijfers betreft.

De fluktuaties voor de overlijdens tenslotte zijn in het bijzonder tijdens het voorjaar en op het einde van de zomer zeer sterk geprononceerd. Hierbij kan worden aangenomen dat het hoogtepunt tijdens de nazomer vooral was toe te schrijven aan een surmortaliteit onder de zuigelingen en de kinderen. Ook meerdere epidemieën situeerden zich bovendien in de maanden augustus-oktober (o.m. pest, tyfus, dysenterie en cholera). Dit impliceert meteen dat het maximum in de nazomer sterk in belang zal afnemen na het midden van de 19e eeuw, wanneer niet langer met allerlei besmettelijke ziekten moet rekening worden gehouden en wanneer ook de zuigelingen- en

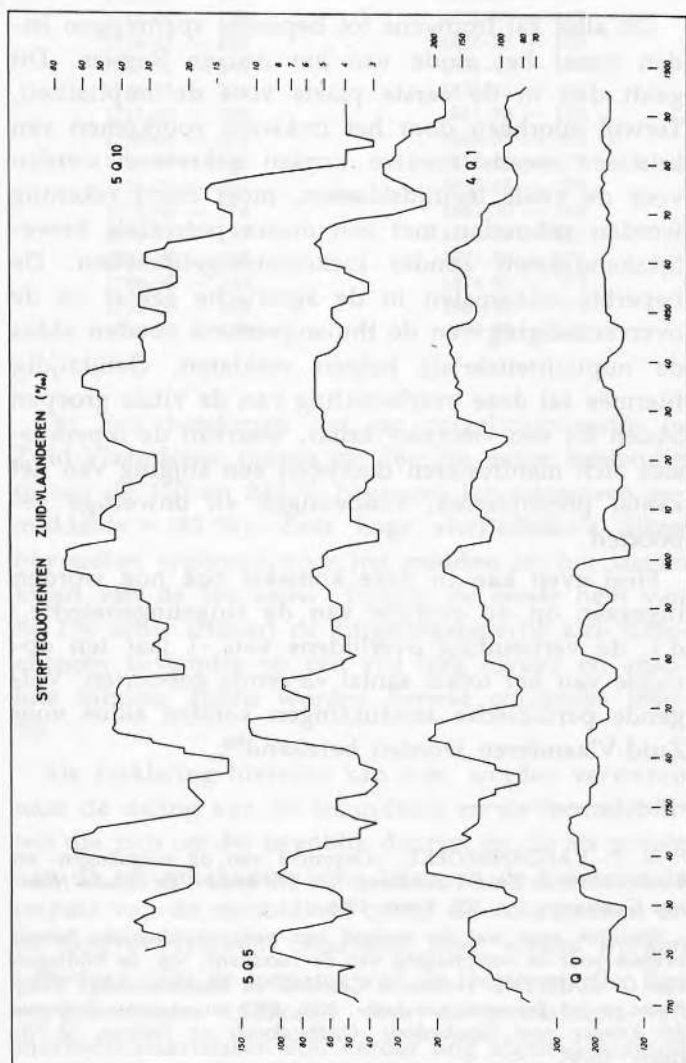
57. De seizoenfluktuaties voor de tweede huwelijken kennen over het algemeen een meer genivelleerd verloop. Dit zou kunnen betekenen dat het financiële probleem in dit geval minder doorslaggevend was, zodat men zich ook in het «dode» seizoen relatief gemakkelijk kon vestigen.

kindersterfte sterk in belang begint af te nemen. Voortaan zal een hogere frekwentie overlijdens nog alleen voorkomen tijdens het voorjaar en dit maximum is in hoofdzaak ingegeven door een hoger sterfterisico onder de volwassenen en ouderlingen (o.m. veroorzaakt door griep epidemieën en/of ademhalingsstoornissen).

Wanneer de leeftijd van de overledenen precies in de bronnen wordt aangeduid zou, mits enig voorbehoud, ook een soort sterfjepatroon kunnen weerhouden worden. In functie daarvan kan dan tevens de eventuele impact van bepaalde mortaliteitskrisissen nauwkeuriger omschreven worden. Het zou ons te ver leiden deze probleemstelling in het kader van dit artikel exhaustief te willen behandelen. Daarbij komt verder dat in feite nog te weinig specifieke opzoekingen in dit verband werden uitgewerkt om reeds tot definitieve besluiten over te gaan⁵⁸. Het sluit echter niet uit dat enkele krachtlijnen kunnen geformuleerd worden die dan door verder onderzoek moeten aangevuld worden. Enkele belangrijke kenteringen lijken immers te zijn opgetreden sinds de 18e eeuw.

58. Enkele voorlopige inzichten werden o.m. reeds aangestipt door P. DEPREZ, «*The demographic development...*», op.cit.; D. DALLE, «*De bevolking van Veurne-Ambacht...*», op.cit., pp. 141-151. Een meer gedetailleerde behandeling van de mortaliteit tijdens de 17e en 18e eeuw vinden wij terug bij V. VAN MEENEN, «*Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in de Sint-Jacobsparochie te Gent*», Gent, 1973 (onuitgegeven licentieverhandeling). Enkele auteurs gingen bovendien reeds dieper in op de reperkussies van bepaalde mortaliteitskrisissen. Dit is het geval met H. VAN WERVEKE, «*La mortalité catastrophique en Flandre au XVIIIe siècle*», in «*Colloque de Démographie Historique de Liège*», Luik, 1965, pp. 457-464; J. GELDHOF, «*De pestepidemie in Brugge, 1665-1667*», in «*Biekorf*», 75, 1974, pp. 305-328; M. DE BRUYNE, «*De cholera te Roeselare in 1832*», in «*Rollariensia*», IV, 1972, pp. 96-142; G. MAHIEU, «*Cholera-epidemieën te Gent in de XIXe eeuw. Bijdrage tot de sociale geschiedenis*», Gent, 1969 (onuitgegeven proefschrift).

Het verdwijnen en (of) nog slechts sporadisch voorkomen van bepaalde fasen van surmortaliteit (hongersnood ; pest ; tyfus) die vooral voor de midden-

groepen (jongeren en jongvolwassen) zeer uitgesproken waren, hield namelijk in dat zogenaamde «tweeledige krisissen», gekenmerkt door toename van de sterfte en afname van de koncepties, meer en meer tot het verleden gaan behoren.

Dit alles zal trouwens tot bepaalde spanningen leiden vanaf het einde van het Ancien Regiem. Dit geldt dan in de eerste plaats voor de nuptialiteit. Terwijl voorheen door het frekwent voorkomen van krisissen steeds nieuwe kansen gekreëerd werden voor de vitale leeftijdsklassen, moet thans rekening worden gehouden met een massa potentiële huwelijkskandidaten zonder toekomstmogelijkheden. De beperkte uitkomsten in de agrarische sektor en de oververzadiging van de thuisnijverheid zouden aldus de nuptialiteitskrisis helpen verklaren. Gelijktijdig hiermee zal deze overbezetting van de vitale groepen leiden tot een «morele» crisis, waarvan de reperkusies zich manifesteren doorheen een stijging van het aantal prenuptialen, vondelingen en onwettige geboorten.

Heel even kan in deze kontekst ook nog worden ingegaan op de evolutie van de zuigelingensterfte; d.i. de verhouding overlijdens van -1 jaar ten opzichte van het totaal aantal «levend» geboorten. Volgende periodische aanduidingen konden aldus voor Zuid-Vlaanderen worden berekend⁵⁹:

59. C. VANDENBROEKE, «Overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen, 18e-19e eeuw», in *Studia Historica Gandensia*, nr. 200, Gent, 1976.

Specifiek voor wat de invloed van pokkenepidemieën betreft evenals voor de verspreiding van de vaccinatie, vgl. de bijdragen van G. GADEYNE («Annalen Geschied. en Oudheidkundige Kring Ronse en het Tenement van Inde», XXI, 1972 en «Annalen Federatie der Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore, St. Nikolaas», 1974).

Evolutie van de zuigelingensterfte in Zuid-Vlaanderen
(%)

1711-20 — 163	1801-10 — 158
1716-25 — 173	1806-15 — 167
1721-30 — 161	1811-20 — 155
1726-35 — 186	1816-25 — 151
1731-40 — 219	1821-30 — 147
1736-45 — 230	1826-35 — 153
1741-50 — 241	1831-40 — 170
1746-55 — 224	1836-45 — 168
1751-60 — 198	1841-50 — 155
1756-65 — 202	1846-55 — 165
1761-70 — 196	1851-60 — 175
1766-75 — 181	1856-65 — 174
1771-80 — 174	1861-70 — 168
1776-85 — 197	1866-75 — 171
1781-90 — 220	1871-80 — 176
1786-95 — 195	1876-85 — 173
1791-00 — 204	1881-90 — 171
1796-05 — 185	1886-95 — 169

Dit zou betekenen dat de zuigelingensterfte in Zuid-Vlaanderen tijdens de 18e-19e eeuw bestendig tussen de 150 en 240 % begrepen lag (algemeen gemiddelde = 181 %). Zeer hoge sterfterisico's lijken bovendien typerend voor het midden en het laatste kwart van de 18e eeuw. Tijdens de eerste helft van de 19e eeuw situeert de zuigelingensterfte zich daarentegen bestendig op een vrij laag niveau en absolute minima zullen worden bereikt omstreeks 1840-50.

Als verklaring hiervoor kan o.m. worden verwezen naar de daling van de fecunditeit en de fecundabiliteit die zich op dat ogenblik doorzet en dit als gevolg van de sociaal-ekonomische crisis en de toenemende impact van de morbiditeit onder de volwassenen en de jongvolwassenen. Daarnaast moet tevens worden verwezen naar de toename van de foetale sterfte. Een supplementaire indikator voor de mortaliteits- en morbiditeitskrisissen zou verder nog afgeleid kunnen

worden bij een weergave van de geslachtsverhoudingen bij de geboorte⁶⁰.

Na deze tijdelijke daling van de zuigelingensterfte, volgt evenwel opnieuw een belangrijke toename die thans zal aanhouden tot en met de eeuwwisseling.

Deze omschakeling zou in verband te brengen zijn met de hogere vruchtbaarheid van de tweede helft van de 19e eeuw. Tot op zekere hoogte moet hierbij ook het industrialisatieproces, de toenemende mobiliteit en de uithuizigheid van de vrouw worden vermeld. De meest beslissende faktor zou evenwel gezocht moeten worden in het inkorten van de laktatieperiode⁶¹.

Naast het aanduiden van de «long run» is het noodzakelijk ook bepaalde regionale contrasten t.a.v. de zuigelingensterfte in het licht te stellen. Heel in het bijzonder werd hierop reeds ingegaan door C. Jacquart voor de late 19e eeuw. Zeer hoge verhoudingen konden aldus achterhaald worden voor de meeste Vlaamse arrondissementen en in het bijzonder voor Oostende (286 ‰), Veurne (248 ‰), Roeselare (247 ‰), St. Niklaas (243 ‰), Diksmuide (242 ‰), Gent (228 ‰), Ieper (224 ‰), Kortrijk (218 ‰) en Dendermonde (201 ‰). De verhoudingen voor Brugge (184 ‰), Eeklo (175 ‰), Tielt (171 ‰), Aalst (146 ‰) en Oudenaarde (138 ‰) sloten daarentegen dicht aan bij het nationaal gemiddelde dat van een orde was van 184 ‰⁶². Het is moeilijk een afdoende ver-

60. Vgl. D. DALLE, «*De bevolking...*», op.cit., pp. 111-114.

61. Het oorzakelijke verband met de laktatieperiode werd aldus op het einde van de 19e eeuw in meerdere medische rapporten toegelicht. Ook door de kerkelijke overheid werd trouwens bij herhaling gereageerd tegen het minder frekwent voorkomen en (of) verdwijnen van borstvoeding.

62. C. JACQUART, «*La mortalité infantile dans les Flandres. Etude de démographie belge*», Brussel, 1907.

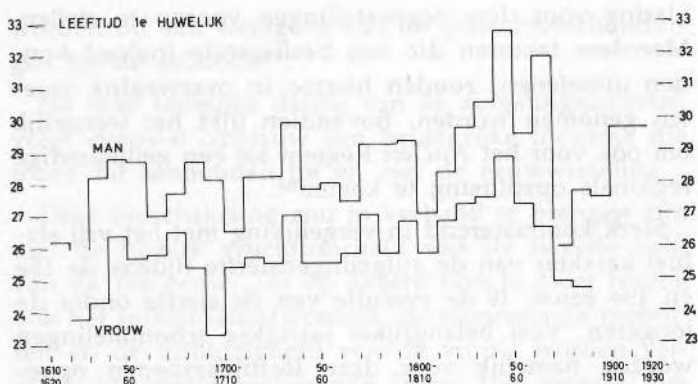
klaring voor deze tegenstellingen voorop te stellen. Meerdere factoren die een beslissende invloed konden uitoefenen, zouden hiertoe in overweging moeten genomen worden. Bovendien lijkt het wenselijk om ook voor het Ancien Regiem tot een gelijkaardige regionale opsplitsing te komen⁶³.

Sterk kontrasterend in vergelijking met het vrij stabiel karakter van de zuigelingensterfte tijdens de 18e en 19e eeuw, is de evolutie van de sterfte onder de jongeren. Veel belangrijker jaarlijkse schommelingen worden namelijk voor deze leeftijdsgroepen opgemerkt tot omstreeks het midden van de 19e eeuw. De belangrijkste vaststelling betreft evenwel de radicale terugval van het sterfterisico (5q5 en 5q10) vanaf 1860-1870. Tijdens het laatste kwart van de eeuw zou de sterfte onder de 5-9 en 10-14 jarigen zelfs met meer dan 60 à 70 % zijn gedaald.

Al deze benaderingen die t.o.v. de mortaliteit werden uitgewerkt, wijzen m.a.w. steeds een toenevende bezetting van de groep der jongeren en jongvolwassenen aan. De nuptialiteitskrisis die hieruit uiteindelijk resulteerde hebben wij reeds aan de hand van meerdere evaluaties bevestigd gezien. De

63. Vergelijkingen voor het Ancien Regiem evenals voor het begin der 19e eeuw zijn evenwel moeilijk door te voeren, gezien de enorme verschillen die soms bij het registreren kunnen opgemerkt worden. Over het algemeen mag nochtans aangestipt worden dat in de parochieregisters een systematische onderschatting van de doodgeborenen aannemelijk blijft. Voor de eerste helft van de 19e eeuw daarentegen wordt de zuigelingensterfte veelal onderschat doordat de overlijdens binnen de eerste dagen ten onrechte als doodgeborenen geregistreerd werden (probleem der «faux mort-nés»).

Voor een overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in de streek rond Brugge kan verder nog worden verwezen naar de bijdrage van L. SPANHOVE in «Jaarboek van de Heemkundige Kring Bos en Beverveld», VI, 1972, pp. 11-18.

belangrijkste indikator kan evenwel worden weerhouden na een analytisch onderzoek van de lopende bronnen en meer bepaald door ook de leeftijd bij het eerste huwelijk in aanmerking te nemen. Opvallend hierbij is allereerst de hoge leeftijd waarop over het algemeen een echtverbintenis werd afgesloten. Voor geheel de 17e-19e eeuw noteren wij nl. voor de vrouwen een mediaan-waarde van 25,9 jaar en een gemiddelde van 27 jaar⁶⁴. Voor de mannen bedroeg de leeftijd bij het eerste huwelijk zelfs 28 à 30 jaar. Belangrijker echter nog dan het algemeen gemiddelde zijn de periodische aanpassingen. Deze bleven vrij ingrijpend tot omstreeks 1750. Na het midden van de 18e eeuw treedt daarentegen een geleidelijke toename van de leeftijd in die zal aanhouden tot het begin van de 19e eeuw. Wellicht om aan de conscriptie te ontsnappen werd toen door enkele huwelijkspromoties op jongere leeftijd gehuwd. Het lijkt nochtans waarschijnlijk dat ook de crisisjaren van 1812-1813 en 1816-1817 een bepalende rol hebben gespeeld. Op grond van de berekende waarden kan trouwens ook

64. C. VANDENBROEKE, «Karakteristieken...», op.cit.

een daling van de huwelijksleeftijd worden waargenomen na de sterftekrisissen die bij het begin van de Franse overheersing optraden. Dit alles blijven evenwel tijdelijke interrupties. De geleidelijke omschakeling tijdens de 18e eeuw zal ten andere gevolgd worden door een ongeëvenaard acceleratieproces tijdens de eerste helft van de 19e eeuw en dit kulmineert uiteindelijk met maximale waarden omstreeks 1860-1870.

Aansluitend bij de vastgestelde nuptialiteitstransitie en (of) -krisis zouden tenslotte de eventuele reperkussies t.a.v. de onwettige vruchtbaarheid verder kunnen toegelicht worden. Hiertoe werden de basisgegevens uit meerdere lokale-regionale monografieën samengebracht⁶⁵. Gelijktijdig werd dan het belang van de illegitimi berekend per tienjaarlijkse periode. Dit leidde tot onderstaande verhoudingen :

Intensiteit van de onwettige vruchtbaarheid in Vlaanderen, 17e-19e eeuw

1611-20	— 1,98 %	1781-90	— 2,19 %
1621-30	— 1,65 %	1791-1800	— 2,59 %
1631-40	— 0,00 %	1801-10	— 4,60 %
1641-50	— 1,84 %	1806-15	— 2,84 %

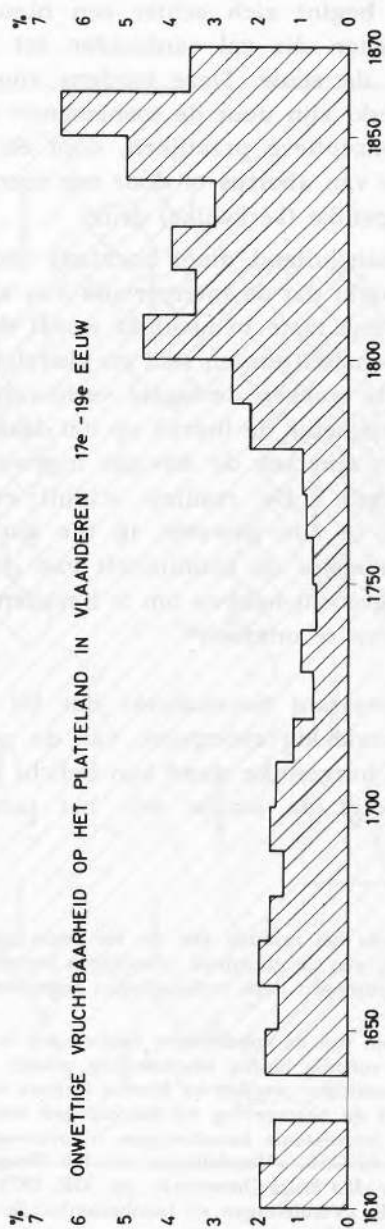
65. Voor de 17e-18e eeuw werd hiertoe gebruik gemaakt van de aanduidingen voor Elversele (A. VERHOEYEN), Veurne-Ambacht (D. DALLE), Hofstade (J. DE BROUWER), Waregem, Balegem, Gentbrugge, Vurste, Landskouter, Dikkelvenne, Lovendegem, Moortsele en St. Pauwels. Voor de periode 1815-1845 werden uitsluitend de onwettige geboorten voor Rumbke in aanmerking genomen. Vanaf 1846 tenslotte werden de verhoudingen berekend in functie van de globale aanduidingen voor het platteland in West- en Oost-Vlaanderen. Dit kan m.a.w. tot een kleine overschatting leiden in vergelijking met de voorgaande jaren, gezien de hogere graad van onwettigheid in laatstgenoemde provincie (vgl. kaart).

Specifiek voor de 17e eeuw kan verder nog worden verwezen naar de omrekeningen die eerder reeds door M. CLOET vooropgesteld werden voor de streek van Tielt («*Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen*», Gent-Leuven, 1967, p. 435).

1651-60	— 1,57 %	1811-20	— 3,38 %
1661-70	— 2,00 %	1816-25	— 4,06 %
1671-80	— 1,77 %	1821-30	— 3,98 %
1681-90	— 1,46 %	1826-35	— 3,11 %
1691-1700	— 1,76 %	1831-40	— 2,99 %
1701-10	— 1,62 %	1836-45	— 3,09 %
1711-20	— 1,24 %	1841-50	— 4,98 %
1721-30	— 0,79 %	1846-55	— 5,54 %
1731-40	— 1,03 %	1851-60	— 6,44 %
1741-50	— 0,74 %	1856-65	— 4,85 %
1751-60	— 0,77 %	1861-70	— 3,55 %
1761-70	— 0,95 %	1866-75	— 3,10 %
1771-80	— 0,99 %		

Opvallend bij dit overzicht zijn de vrij hoge verhoudingen die kenmerkend waren voor de 17e eeuw. Een eerste caesuur treedt evenwel in na de eeuwwisseling en gedurende geheel de eerste helft van de 18e eeuw blijft de intensiteit van de onwettige vruchtbaarheid op het platteland in Vlaanderen omzeggens onbestaande (-1 %). Omstreeks het midden van de eeuw treedt echter een geleidelijke toename in, vanaf het laatste kwart van het Ancien Regiem gevolgd door een zeer uitgesproken versnellingsfase. Gedurende een volle eeuw zullen, op enkele kortere onderbrekingen na, de onwettigen voortaan ca. 3 à 6 % van de geboorten vertegenwoordigen. Absolute maxima vallen hierbij op voor de periode 1840-1870. Niet minder belangrijk zijn bovendien de regionale contrasten. Meer bepaald voor de arrondissementen Oudenaarde, Aalst, Dendermonde en Eeklo is op dat ogenblik een zeer hoge graad van onwettige vruchtbaarheid waar te nemen. Minimale waarden vallen daarentegen op voor Veurne en St. Niklaas (vgl. bijlage II)⁶⁶. Vanaf het einde van de jaren zestig van de

66. Aanduidingen van de onwettige vruchtbaarheid per lokaliteit werden eerder reeds berekend door J. ART, «Nataliteit en onwettige geboorten : een onontgonnen onderzoeksterrein», in *Bijdragen tot de geschiedenis*, jgr. 55, 1972, pp. 3-30.

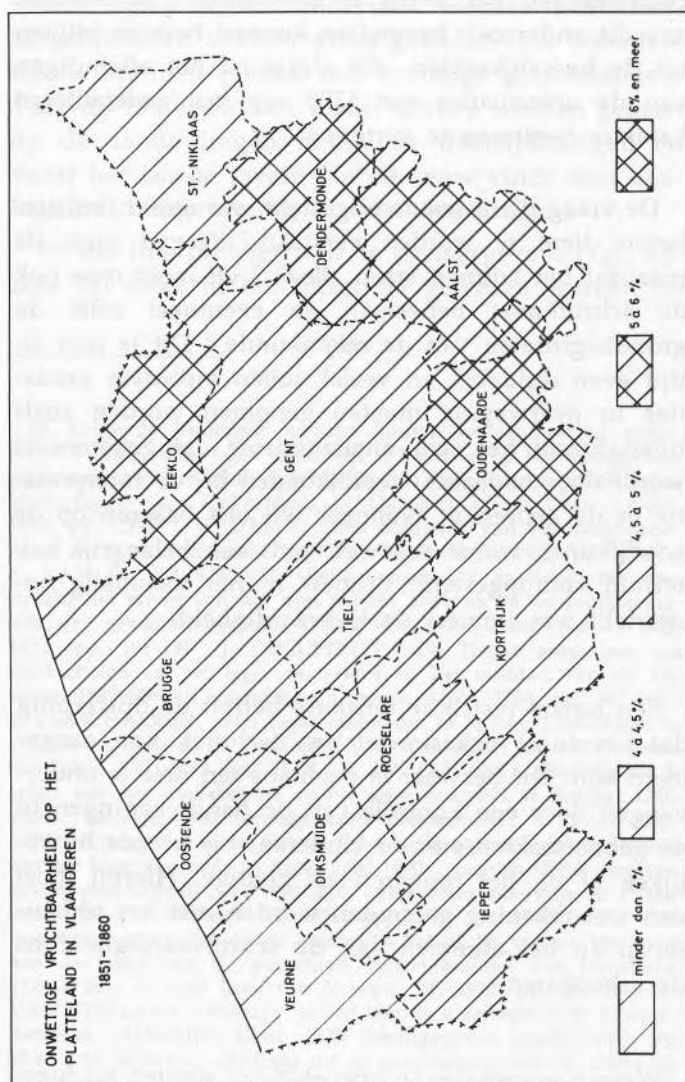
19e eeuw begint zich echter een nieuwe terugval door te zetten die zal aanhouden tot en met het einde van de eeuw. Deze tendens zou dan in de hand gewerkt zijn door de toenemende verspreiding van antikonceptieve praktijken, door een frekwenter voorkomen van abortus of door een toename van de maatschappelijke (kerkelijke) druk.

Hierbij aansluitend dient nochtans verder te worden opgemerkt dat de interpretatie van al deze gegevens in ruime mate bemoeilijkt wordt door het verschil in intensiteit tussen stad en platteland. Ten dele ten onrechte wekken de lagere verhoudingen op het platteland namelijk de indruk op dat deze zouden toe te schrijven zijn aan de steviger ingewortelde zedelijke stelregels! De realiteit schijnt evenwel veel komplexer te zijn geweest, in die zin dat talrijke zwangere meisjes de anonimiteit van de (groot)stad zouden opgezocht hebben om te bevallen of zich van hun kinderen te ontdoen⁶⁷.

Een interessant nevenaspect dat bij het min of meer oppervlakkig exciperen van de parochieregisters en de burgerlijke stand kan belicht worden, vertegenwoordigt de studie van het (an)alfabetisme.

67. Omstreeks het midden van de 19e eeuw zouden aldus te Gent ca. 20 % van de geboorten onwettigen betreffen. Te Brugge en Kortrijk bedroegen deze verhoudingen respectievelijk 12,5 en 8 %.

Het probleem van de vondelingen hebben wij in het kader van dit overzicht volledig buiten beschouwing gelaten. Weinig systematische opzoeken werden tot hiertoe immers uitgewerkt. Met betrekking tot de naamgeving bij vondelingen werden niettemin reeds enkele interessante benaderingen in overweging genomen. Zie o.m. F. ROOSE, «Vondelingen uit het Brugse Ommeland, 1798-1820», in «*Het Brugs Ommeland*», jrg. XIII, 1973, pp. 21-27; V. GAUBLOMME, «Vondelingen en familieaamkunde», in «*Land van Aalst*», 1952, p. 143.

Hiertoe volstaat het de frekwentie van de handtekeningen en eventueel de kwalitatieve aspecten van het ondertekenen der akten te controleren. In essentie zou dit onderzoek bovendien kunnen beperkt blijven tot de huwelijksakten, die alvast na het afkondigen van de ordonnaties van 1778 een vrij gedetailleerd karakter beginnen te vertonen.

De vraag dient evenwel gesteld wat onder (an)alfabeten dient te worden verstaan? Neemt men als maatstaf het kunnen lezen alleen? Of moet men ook de schrijfkunst beheersen en eventueel zelfs de grondbeginselen van de rekenkunde? Dit is niet altijd even duidelijk en veelal zullen meerdere gradaties in overweging moeten genomen worden zoals bijvoorbeeld het semi-analfabetisme dat gekenmerkt wordt door bepaalde moeilijkheden bij de interpretatie of de expressie. Wanneer wij ons baseren op de schrijfkunst, wordt evenwel reeds een belangrijk criterium vooropgesteld. Primair in het toenmalig onderricht was immers de leesvaardigheid.

Een laatste restrictie tenslotte betreft de opwerping dat eventueel okkasideel een techniek kon aangeleerd zijn. Dit bezwaar is nochtans ten dele te ondervangen door een controle van de handtekeningen in de geboorteakten van de kinderen, bij tweede huwelijken of bij het fungeren als getuige. Hierbij moet dan wel rekening gehouden worden met het tijdsinterval en het afnemen van de schrijfvaardigheid na de schooljaren.

Weinig systematische opzoeken werden tot hertoe voor Vlaanderen doorgevoerd. Een hergroeperen van de eerste steekproeven kan niettemin reeds tot

enkele besluiten leiden⁶⁸. Dit is des te meer het geval wanneer naast de «vital statistics» ook enkele andere bronnentypes in het onderzoek worden betrokken. Mogelijkheden worden aldus geboden met meerdere fiskale bronnen evenals met sommige graantellingen. Voor de 19e eeuw kan verder beroep worden gedaan op de aanduidingen m.b.t. de dienstplichtigen en vanaf het laatste kwart van de eeuw vindt men analoge inlichtingen terug in de volkstellingen.

Bij het interpreteren van de basisgegevens (vgl. bijlage III) moet in het bijzonder gewezen worden op

68. Volgende bijdragen werden hiertoe in aanmerking genomen : J. ART, «Het lager onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Regiem», in «*Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*», XXIII, 1969, pp. 13-37 ; D. DALLE, «Een statistiek van het analphabetisme in Veurne-Ambacht in 1709», in «*Biekorf*», 1955, pp. 47-51 ; F. VAN DE KERKHOVE, «Peiling naar het analfabetisme omstreeks het einde van het oud regiem blijkens de huwelijksregisters der gemeente Astene, 1779-1796», in «*Vlaamse Stam*», VIII, 1972, pp. 191-194 ; J. DEGUFFROY, «De Tielte arme leer- en werkscholen en het lager onderwijs in het midden van de 19e eeuw, 1840-50», in «*Standen en Landen*», XLIV, 1968, pp. 247-265 ; J. VERSCHAEREN, «Het lager onderwijs te Ronse, 1795-1830», in «*Annalen Geschied. en Oudheidk. Kring van Ronse en het Tenement van Inde*», XXI, 1972, pp. 27-50 ; H. CALLEWAERT, «Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en het lager onderwijs te Brugge, 1760-1860», Leuven, 1963 (onuitgegeven proefschrift) ; B. VAN ROSEM, «Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en de geschiedenis van het lager onderwijs te Aalst, 1790-1890», Leuven, 1960 (onuitgegeven proefschrift) ; V. ARICKX, «Het volksonderwijs te Pittem vóór 1800», in «*Biekorf*», LI, 1950, pp. 25-31 ; A. MARTENS, «Peiling naar het analfabetisme omstreeks het einde van de 18e eeuw aan de hand van de parochiale huwelijksakten van Hansbeke, 1779-1796», in «*Het Land van Nevele*», III, 1972, pp. 181-204 ; G. VAN STEELANT, «Bijdrage tot een historisch demografische analyse : Rumbeke, 1815-1890», Gent, 1975 (onuitgegeven proefschrift), pp. 67-68 ; M. BOVYN, «Bijdrage tot de geschiedenis van St.-Gillis-bij-Dendermonde», in «*Gedenkschriften Land van Dendermonde*», 1954, pp. 126-127 ; A. DE VOS, «*Geschiedenis van Ertvelde*», Ertvelde, 1971, pp. 505-508 ; H. VAN GASSEN, «*Geschiedenis van Ninove*», Ninove, 1960, pp. 398-399 en 551.

de zeer geringe alfabetiseringsgraad in Vlaanderen en dit geldt dan omzeggens evenzeer voor de steden als voor het platteland⁶⁹. Enkele lokale-regionale contrasten lijken bovendien heel belangrijk. Opvallend zijn namelijk de gunstiger verhoudingen die voor de arrondissementen Oostende, Veurne en Diksmuide worden opgemerkt, terwijl tot en met de tweede helft van de 19e eeuw minimale waarden voorkwamen in Oost-Vlaanderen en in de arrondissementen Roeselare-Tielt. Betreffende de evolutie op langere termijn en dan meer bepaald het vergelijkend overzicht van de resultaten van de «vital statistics» enerzijds en de conscriptie anderzijds, moet echter enig voorbehoud worden gemaakt. Door zich te baseren op de graad van instructie die voor de diverse lichteningen bekend zijn, wordt immers een systematische onderschatting van het alfabetisme in de hand gewerkt. Dit is des te meer het geval daar uitgesproken niveauverschillen voorkwamen per socio-professionele groep.

Een ander element dat bij toekomstige opzoekingen nauwkeuriger zou moeten onderzocht worden, heeft betrekking op de mobiliteit. Aan de hand van de huwelijksakten kan immers verder ingegaan worden op de geboorteplaats en (of) de vroegere verblijfplaats

69. In die zin werd door de griffier van Oost-Vlaanderen in 1815 aan minister Falck gemeld: «de lagere scholen zijn binnen de provincie van Vlaenderen en zoo ik vermeyne alomme elders ten platten lande in eene slegten staet. Verscheyde dorpen en hebben geene lagere scholen, in andere is den leeraer ofte van berispelyk gedrag ofte een gans onkundig man...». Enkele jaren later werd eveneens gerapporteerd: «alles wat een geregeld lager onderwijs uitmaakt, ontbreekt in dit gedeelte van het Rijk ten eenenmale...» (L.A. DUCHEYNE, «De toestand van het gemeentelijk onderwijs», in «Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge», XCII, 1955, pp. 22-23).

van de partners⁷⁰. Maar ook in dit verband werden tot hiertoe nog te weinig steekproeven doorgevoerd. De fragmentarische inlichtingen die reeds beschikbaar zijn, laten evenwel steeds een enorme mobiliteit veronderstellen. Doorgaans zijn hier dan lokale migraties bedoeld die slechts zelden een zone van 15-25 km overschrijden ; d.i. de afstand die te voet, heen en terug, nog op één dag kan worden afgelegd. Een nieuwe toename van de mobiliteit lijkt niettemin aanvaardbaar vanaf de late 19e eeuw. Specifiek voor Rumbeke blijkt aldus dat in 1815-39 65,6 % van de mannen die huwen er reeds woonachtig of geboren waren en in 1840-65 bedroeg deze verhouding ca. 63 %. Tijdens de periode 1865-89 daarentegen waren nog slechts 55 % van de mannen van Rumbeke afkomstig⁷¹.

Een gelijkaardige controle t.a.v. de mobiliteit zou verder nog kunnen doorgevoerd worden met behulp van gedetailleerde tellingen en status animarum.

Courant komt het immers voor dat allerlei aanduidingen m.b.t. de geboorteplaats of de herkomst van de gezinshoofden en het dienstpersoneel worden omschreven. In de laat-18e eeuwse tellingen wordt het

70. Voor een verdere bewerking van de huwelijksakten, zie meer in het bijzonder de kritische analyse die door J. VERHELST voor de streek van Deinze werd uitgewerkt («De huwelijksregisters — oud regiem als bron voor sociale geschiedenis. Een ontgoocheling?», in «Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», 1967, pp. 85-109.

71. G. VAN STEELANT, op.cit., pp. 63-66.

Voor de studie van de interne migraties zou verder ook uitvoeriger gebruik moeten gemaakt worden van de «poortersboeken». Bij wijze van voorbeeld kan worden verwezen naar M. DE BRUYNE, «De Roeselaarse poorterie. Bijdrage tot de geschiedenis van Roeselare en ommeland», Brussel, 1964 (uitgave Pro Civitate, nr. 6) ; zie verder J. VERBEEMEN, «West-Vlaamse poortersboeken», in «Hand. Verbond Geschied. en Oudheidk. Kringen België, XXXVe Congres», Gemboers, 1955, pp. 225-246.

bovendien gebruikelijk ook het tijdstip van de inwijking te preciseren, zodat de migratietendens kan bestudeerd worden overeenkomstig de leeftijd, de beroepen en (of) de gebeurlijke kinderlast⁷². Alleen al bij een opsplitsing per leeftijdsklasse blijkt de enorme concentratie in de groep der 15-29 jarigen. Kinderen van minder dan 10 jaar en volwassenen van boven de 30 jaar schijnen zich daarentegen eerder uitzonderlijk te hebben verplaatst⁷³.

Zoals eerder reeds werd gesteld, is het ons niet mogelijk in het kader van dit overzicht ook dieper in te gaan op de interne facetten van het demografisch gedragspatroon. Meer bepaald voor wat de studie van de fecunditeit betreft, leek ons nochtans een summier weergave van de vruchtbaarheidscoëfficiënten op langere termijn aangewezen. Om hierin tot op zekere hoogte te voorzien werden dan ook

72. Een bijzonder aspekt dat bij het excerpteren van momentane en (of) lopende bronnentypes nog in aanmerking zou kunnen genomen worden, betreft een verder doorgedreven studie van de (motivering bij de) naamgeving. Enkele voorlopige inzichten in dit verband werden reeds vooropgesteld. Dit is o.m. het geval met A. OVAERE, «De doopnamen in Zwevegem», in «*De Leiegouw*», XI, XIV, XV en XVII; J. VLAMYNCK, «Dooptnamen te Woumen in de tweede helft van de 17e eeuw» in «*Biekorf*», 68, 1967, pp. 23-5-236; J.-M. PIENS, «*Motivering bij de naamgeving. Een concreet onderzoek in het Gentse*», Gent, 1971 (onuitgegeven proefschrift, voorgedragen in de sectie sociologie); J. HUYGHEBAERT, «De omwenteling van 1830 in de doopnamen te Roeselare en omgeving», in «*Biekorf*», 71, 1970, pp. 269-272.

73. Gelijkaardige besluiten dringen zich op t.o.v. de internationale migraties. Volgende leeftijdsverhoudingen worden nl. vastgesteld voor de Vlaamse emigranten die zich in 1699-1700 aanmeldden voor Santo-Domingo (M. VANDECASTEELE, «*Vlaamse uitwijking naar Santo-Domingo, 1699-1700*», Gent, 1969):

0- 9 jaar	13,7 %
10-19 jaar	26,0 %
20-29 jaar	30,0 %
30-39 jaar	23,5 %
40-49 jaar	6,4 %
50-59 jaar	0,2 %
60 +	0,2 %

reeds enkele analyses samengebracht voor de 17e-
begin 20e eeuw.

*Overzicht van de «wettige» vruchtbaarheid in Vlaan-
deren*

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Elversele, huwel.							
1608-49 ⁷⁴	—	0,571	0,422	0,350	0,343	0,250	0,023
1650-99	0,444	0,430	0,432	0,407	0,386	0,202	0,037
1700-49	0,666	0,542	0,492	0,396	0,348	0,166	0,018
1750-96	0,666	0,611	0,579	0,452	0,272	0,170	—
Astene, huwel.							
1670-1779 ⁷⁵	0,430	0,460	0,440	0,380	0,250	0,130	0,090
1780-1829	—	0,550	0,480	0,470	0,360	0,200	0,040
Herzele,							
1643-1796 ^(75 bis)							
	0,370	0,454	0,424	0,377	0,328	0,247	0,063
Desteldonk, huwel.							
1765-1796 ⁷⁶	—	0,528	0,537	0,384	0,339	0,264	0,070
Rumbeke, huwel.							
1815-44 ⁷⁷	—	0,500	0,411	0,386	0,320	0,200	0,033
1845-60	—	0,577	0,480	0,446	0,358	0,172	0,008
Veurne, ⁷⁸							
1790-96	—	0,551	0,506	0,517	0,290	0,129	—
Waregem, huwel.							
1890-1910 ⁷⁹	—	0,523	0,346	0,299	0,300	0,111	—

74. F. VERHOEYEN, «*De bevolking van Elversele gedurende de 17e en de 18e eeuw*», Gent, 1961 (onuitgegeven proefschrift).

75. E. DE GROOF, «*Een historische demografische studie van Astene, 1670-1829*», Gent, 1974 (onuitgegeven proefschrift), p. 53.

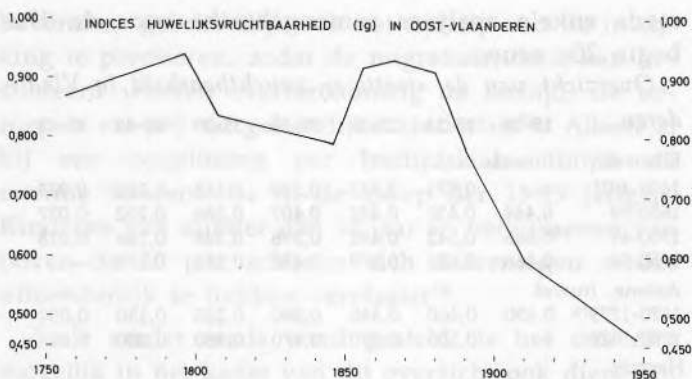
75 bis. H. VAN BOCXLAER, «*Een historisch - demografische studie van Herzele, 1643-1796*», Brussel, 1976 (onuitgegeven proefschrift).

76. C. VANDENBROEKE, «*Karakteristieken...*», op.cit.

77. G. VAN STEELANT, op.cit., pp. 83-84.

78. D. DALLE, «*De bevolking van de stad Veurne...*», op.cit., p. 135.

79. Voor Waregem is thans een integrale bewerking van de «vital statistics» in voorbereiding. Binnenkort hopen wij, in samenwerking met de Heer G. Aelgoet, een compleet overzicht te kunnen samenstellen van de demografische evolutie in Zuid-Vlaanderen tijdens de 17e-19e eeuw.

Dit zou m.a.w. betekenen dat zowel de late 18e als de tweede helft van de 19e eeuw gekenmerkt werden door een toename van de vruchtbaarheid. Omgekeerd zou dan de terugval tijdens de eerste helft van de 19e eeuw in verband te brengen zijn met de sociaal-ekonomische crisis en de toenemende impakt van de morbiditeit (tuberculose, tyfus, cholera). Gelijkaardige besluiten dringen zich eveneens op bij het bepalen van de indices van de huwelijksvruchtbaarheid (I_g) sinds het einde van de 17e eeuw⁸⁰. Wat dan de verdere evolutie sinds het einde van de 19e eeuw betreft, moet vooral de radikale omschakeling in het voortplantingspatroon worden benadrukt. Dit leek des te meer aangewezen daar, mede als gevolg van

(vervolg 79)

Gelijkaardige analyses van de lopende bronnen, afgestemd op het samenstellen van complete gezinsrekonstrukties voor de meest stabiele populatie, mogen eveneens worden verwacht voor Blankenberge (L. DANHIEUX), Poperinge (C. BUYLAERT) en Adinkerke (E. COSTENOBLE). Aan de universiteit te Rijsel werd bovendien reeds in 1958 een integrale bewerking van de parochieregisters van Krombeke doorgevoerd voor de 18e eeuw (J. TOUSSAERT).

80. R. LESTHAEGHE, op.cit. ; C. VANDENBROEKE, «Karakteristieken...», op.cit.

de industrialisatie, een markante daling van de huwelijksleeftijd was opgetreden⁸¹. Tevens was sinds enkele decennia een enorme terugval van de (kinder)sterfte opgetreden, zodat men voortaan spaarmer kon gaan omspringen met het nieuw leven. Maximaal werd trouwens voorzien in de vervanging der generaties tijdens de periode 1880-1900, wanneer netto-reproductiecoëfficiënten van een orde van 1,4 aannemelijk waren. Dit zou betekenen dat de jaarlijkse procentuele groei van de bevolking ca. 1,1 % bedroeg en dat om de 60-65 jaar een verdubbeling van het bevolkingscijfer mocht worden verwacht.

Tot zover dit overzicht van enkele der voornaamste facetten van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen. In de mate van het mogelijke werd aldus getracht tot een soort hergroeperen van de eerste bevindingen te komen. Tot op zekere hoogte werden bovendien enkele aanvullende opzoekingen doorgevoerd die tot de besluitvorming konden bijdragen. In die zin leek het ons alvast aangewezen een soort «model-situatie» te schetsen voor het platteland. In menig opzicht blijven de basisgegevens echter nog te beperkt in aantal om reeds tot definitieve besluiten te komen. Verder onderzoek lijkt trouwens noodzakelijk indien men tot een nauwkeuriger omschrijving van bepaalde lokale-regionale contrasten wil komen. Minstens evenzeer zouden verder ook enkele socio-professionele differentiaties in het onderzoek moeten betrokken worden. Een dergelijk opzet veronderstelt evenwel dat de bronnenanalyses maximaal worden doorgevoerd en dat bij voorkeur meerdere lokaliteiten samen worden behandeld. Meer aandacht zou verder

81. R. LESTHAEGHE, «Vruchtbaarheidscontrole...», op.cit., pp. 251-305.

ook moeten opgebracht worden voor de stedelijke centra.

Niet alleen kan hier immers een eigen problematiek onderkend worden ; essentieel is tevens de samenwerking t.a.v. het omliggende platteland, zodat een nauwkeuriger omschrijving van de migraties in het vooruitzicht kan worden gesteld. Binnen de stedelijke kernen zelf tenslotte zouden de specifieke rol en het gedragspatroon van de immigranten precieser omschreven moeten worden.

Het lijkt nochtans weinig waarschijnlijk dat voor een aantal facetten van de demografische evolutie een afdoende verklaring mag worden verwacht door het onderzoek te beperken tot de momentane-statische bronnen of door een min of meer oppervlakkig excerpteren van de «vital statistics». Meer bepaald voor wat de kenteringen t.a.v. de nuptialiteit, de fecunditeit en de mortaliteit betreft, zouden in de toekomst meer arbeidsintensieve benaderingstechnieken (bvb. gezinsrekonstrukties) moeten uitgewerkt worden. Om hierin te voorzien zou het bovendien wenselijk zijn dat een hechtere samenwerking kan tot stand gebracht worden tussen genealogen en historici. Maar ook voor het verklaren van allerlei relaties zou in toenemende mate moeten beroep gedaan worden op specialisten uit allerlei andere disciplines. Alleen door een dergelijke kollektieve benadering van de probleemstellingen mag immers een progressieve beoefening van de historische demografie worden verwacht.

CHR. VANDENBROEKE

Bijlage 1 : Samenstelling van de huishoudens en frekwentieverdeling op het platteland in Vlaanderen, 16e-18e eeuw

Personen Per huishouden	Midden 16e eeuw						Eerste helft 17e eeuw						Tweede helft 17e eeuw (1675-1699)					
	Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
1	24	2,9	2,9	24	0,6	0,6	15	3,3	3,8	15	0,7	0,7	64	3,3	3,3	64	0,7	0,7
2	129	15,6	18,6	258	7,0	7,7	91	20,4	23,8	182	9,1	9,8	221	11,7	15,1	442	4,8	5,6
3	160	19,4	37,9	480	13,2	20,9	74	16,6	40,4	222	11,1	21,0	331	17,5	32,6	993	10,9	16,5
4	152	18,4	56,3	608	16,7	37,6	70	15,7	56,1	280	14,0	35,0	321	17,0	49,6	1284	14,2	30,8
5	136	16,5	72,8	680	18,6	56,2	60	13,4	69,6	300	15,0	50,0	290	15,3	64,9	1450	16,0	46,8
6	95	11,5	84,3	570	15,6	71,9	52	11,6	81,3	312	15,6	65,7	292	15,4	80,4	1752	19,4	66,2
7	69	8,4	92,7	483	13,2	85,1	40	9,0	90,3	280	14,0	79,7	180	9,5	89,9	1360	15,0	81,3
8	32	3,9	96,6	256	7,0	92,2	19	4,2	94,6	152	7,6	87,4	107	5,6	95,6	856	9,4	90,7
9	9	1,1	97,7	81	2,2	94,4	7	1,5	96,1	63	3,1	90,5	37	1,9	97,6	333	3,6	94,4
10	10	1,2	98,9	100	2,7	97,1	8	1,8	97,9	80	4,0	94,5	17	0,9	98,5	170	1,8	96,3
11	7	0,8	99,7	77	2,1	99,3	6	1,3	99,3	66	3,3	97,9	15	0,8	99,3	165	1,8	98,1
12	1	0,1	99,8	12	0,3	99,6	1	0,2	99,5	12	0,6	98,5	9	0,4	99,8	108	1,2	99,3
13	1	0,1	100,0	13	0,3	100,0	—	—	—	—	—	—	1	0,0	99,8	13	0,1	99,5
14	—	—	—	—	—	—	1	0,2	99,7	14	0,7	99,2	2	0,1	99,9	28	0,3	99,8
15+	—	—	—	—	—	—	1	0,2	100,0	16	0,8	100,0	1	0,0	100,0	15	0,1	100,0
Tot.	825			3642			445			1994			1888			9033		

	Eerste helft 18e eeuw (1700-39)						Tweede helft 18e eeuw (1740-90)						16e-18e eeuw (1550-1790)					
	Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
1	50	1,9	1,9	50	0,3	0,3	182	3,8	3,8	182	0,8	0,8	335	3,2	3,2	335	0,7	0,7
2	230	8,8	10,7	460	3,5	3,9	476	10,1	13,9	952	4,1	4,9	1147	10,9	14,1	2294	4,5	5,2
3	402	15,4	26,1	1206	9,2	13,2	636	13,5	27,5	1908	8,3	13,3	1603	15,3	29,4	4809	9,5	14,7
4	513	19,6	45,7	2052	15,8	29,0	1013	21,5	49,0	4052	17,8	31,2	2069	19,6	49,0	8276	16,4	31,1
5	466	17,8	63,6	2330	17,9	46,9	877	18,6	67,7	4385	19,2	50,4	1829	17,5	66,5	9145	18,1	49,3
6	375	14,3	77,9	2250	17,3	64,2	538	11,4	79,1	3228	14,2	64,6	1352	12,9	79,4	8112	16,1	65,4
7	251	9,6	87,5	1757	13,5	77,7	401	8,5	87,6	2807	12,3	77,0	941	9,0	88,4	6687	13,3	78,6
8	161	6,1	93,7	1288	9,9	87,8	281	5,9	93,6	2248	9,8	86,9	600	5,7	94,1	4800	9,5	88,2
9	89	3,4	97,1	801	6,1	93,8	143	3,0	96,7	1287	5,6	92,5	285	2,7	96,8	2565	5,1	93,3
10	43	1,6	98,8	430	3,3	97,1	72	1,5	98,2	720	3,1	95,7	150	1,4	98,2	1500	3,0	96,2
11	19	0,7	99,5	209	1,6	98,8	51	1,0	99,3	561	2,4	98,1	98	1,0	99,2	1078	2,2	98,4
12	8	0,3	99,8	96	0,7	99,5	17	0,3	99,6	204	0,9	99,1	36	0,4	99,6	432	0,9	99,2
13	1	0,0	99,8	13	0,1	99,6	10	0,2	99,8	130	0,5	99,6	13	0,2	99,8	169	0,3	99,6
14	2	0,0	99,9	28	0,2	99,8	2	0,0	99,9	28	0,1	99,8	7	0,1	99,9	98	0,2	99,8
15+	1	0,0	100,0	19	0,1	100,0	3	0,0	100,0	46	0,2	100,0	6	0,1	100,0	96	0,2	100,0
Tot. 1888				12989			4702			22738			10471			50396		

**Bijlage II : Onwettige vruchtbaarheid op het platteland
in Vlaanderen, 1851-60 (%)**

Arrondissement	Graad van onwettigheid	Afwijking t.o.v. het provinciaal gemiddelde
Oudenaarde	7,00	142,8
Aalst	5,85	119,3
St. Niklaas	4,39	89,5
Dendermonde	5,00	102,0
Gent	4,75	96,9
Eeklo	5,13	104,6
Brugge	4,59	93,6
Kortrijk	4,42	90,2
Diksmuide	4,69	95,7
Veurne	2,82	57,5
Oostende	4,97	101,4
Roeselare	4,63	94,4
Tielt	4,63	94,4
Ieper	4,71	96,1
Provinciaal gemiddelde	4,90	

Bijlage III : Analfabetisme in Vlaanderen (%)

		Mannen	Vrouwen	Gemidd.
Aalst	1790-99	32	54	43
	1800-09	41	51	46
Brugge	1790-99	39	60	50
	1800-09	58	61	60
Burgerij		0		
Middenstand		21		
Ambachtslui		58		
Werklui		69		
Zonder beroep		29		
Ronse	1807-11	65	73	69
	1812-16	63	78	70
	1817-21	72	75	73
	1822-26	69	80	74
Boeren		21	39	30
Dagloners		97	91	94
Wevers - Spinners		79	94	86

Zonder beroep		23	16	19
Handelaars		5	30	17
Vrije beroepen		25	(100)	—
Dienstponeel		100	85	92
Conscriptie				
	1846-50	61		
	1851-55	60		
	1856-60	60		
	1861-65	55		
	1866-70	46		
	1871-75	29		
Astene	1779-84	34	80	57
	1785-90	45	84	64
	1791-96	55	77	66
	1779-96	45	80	63
Veurne-Ambacht	1709	31	75	
Groot bedrijf		22		
Middelgroot bedrijf		35		
Klein bedrijf		49		
Geen landbouwers		24		
Pittem	1779-91	58	85	
Lovendegem	1782-85	51	75	
	1792-95	51	81	
Aalter	1782-85	50	82	
	1792-95	56	84	
Wachtebeke	1782-85	38	76	
	1792-95	39	76	
Drongen	1782-85	49	84	
	1792-95	40	76	
Rumbeke	1815-39	65	59	
	1840-64	65	47	
	1865-89	40	39	
Hansbeke	1779-96	60	86	
St. Gillis - Dendermonde	1779-88	33	57	
Ertvelde	1779-95	37	66	
Kluizen	1779-95	47	74	
Ninove	1779-91	—	—	27
Tieltse werkscholen,	1831-40		83,5-81,0	
	1841-50		82,0-77,0	
	1851-60		73,5-71,0	
	1861-70		65,0-61,0	

Conscriptie
West-Vlaanderen

	Steden	Prov.	Arr. Brugge	Oostende	Diksmuide	Veurne	Ieper	Kortr.	Tielt	Roeselare
1845-50	35,5	38,5	42,2	37,0	33,4	23,6	39,9	40,8	45,1	44,7
1851-55	—	35,4								
1856-60	—	36,1								
1861-65	—	33,2								
1866-70	—	38,4								

Oost-Vlaanderen

	Steden	Prov.	Arr. Gent	Oudenaarde	Aalst	Denderm.	St. Nikl.	Eeklo
1846-50	45,9	49,2	51,6	55,1	43,0	47,4	45,3	53,0
1851-55	42,5	46,3	49,8	51,7	42,4	39,8	52,0	51,9
1856-60	39,5	43,9	47,2	48,4	42,4	41,6	45,8	48,7
1861-65	36,5	40,1	40,1	40,8	40,2	40,2	44,9	45,2
1866-70	27,9	32,4	33,7	31,1	32,1	37,1	36,6	—
1871-75	22,4	28,4	30,3	25,5	27,3	33,4	37,6	32,2

